

KLEIO

**TIJDSCHRIFT VAN DE
VERENIGING VAN DOCENTEN
IN GESCHIEDENIS EN
STAATSINRICHTING
IN NEDERLAND (V.G.N.)**

21e JAARGANG NR. 5

1980

Inhoud

VAN DE REDACTIE	145
DR. D.A. BERENTS: Heksengeloof en Heksenvervolging	145
Toelichting op de teksten	147
LEERLINGENMATERIAAL	151
DRS. J. RIJKEN: Eerste verwerkingsmanier, scriptie	171
DRS. B. MOLENKAMP: Tweede verwerkingsmanier, vragen en opdrachten	173
RECENSIES	174

Ledenadministratie

Aangifte, wijzigingen en opzegging van het lidmaatschap **schriftelijk** meedelen aan: **Administratie V.G.N., Vreeswijkstraat 319, 2546 AJ 's Gravenhage**. Aan nieuwe leden wordt verzocht bij hun aangifte mee te delen: naam, voorletters, eventueel titel, huisadres, telefoonnummer, adres van de school waar men de hoofdbetrekking heeft en ook de sectie of het soort lidmaatschap waartoe men wenst te behoren.

Contributies

Contributies na ontvangst van de acceptgirokaart storten op giro-nummer 128701 t.n.v. penningmeester van de V.G.N., Vreeswijkstraat 329, Den Haag.

Voor 1980 bedragen de contributies:

Gewone leden

Sectie (1) Pedagogische Academies/Basisonderwijs

a. docenten Pedagogische Academies f 90,—

b. docenten Basisonderwijs f 60,—

Sectie (2) Mavo/Lbo f 60,—

Sectie (3) Havo/Vwo f 90,—

Sectie (4) Tertiair Onderwijs f 90,—

Buitengewone leden (gepensioneerden en zij die wel geschiedenisbevoegdheid hebben, maar geen les meer geven aan een van de bovengenoemde onderwijsinstellingen) f 55,—

Studentleden (zij die opgeleid worden tot het geven van onderwijs in geschiedenis en staatsinrichting, zonder zelf les te geven) f 50,—

N.B. Bij aanmelding later in het jaar is slechts een evenredig gedeelte van de contributie verschuldigd.

Abonnementen

Een abonnement op Kleio kost per kalenderjaar f 65,—. Aanvragen van een abonnement geschiedt bij de penningmeester van het bestuur, Mevrouw H. Mulken-Harmeyer, Hoofdweg 116, 9484 TB Oudemolen (Dr.), tel. 05923-424.

Leraren geschiedenis en staatsinrichting, werkzaam in enigerlei categorie van onderwijs in Nederland, komen alleen na goedkeuring van het bestuur in aanmerking voor een abonnement. Leden van de V.G.N. ontvangen Kleio, uit hoofde van hun lidmaatschap, kosteloos.

Losse nummers

van Kleio kosten f 5,— tenzij anders vermeld. Bestelling geschiedt door overmaking van het juiste bedrag op giro-nummer 128701 t.n.v. penningmeester V.G.N. te 's Gravenhage. Op girostrookje vermelden: jaargang, nummer en gewenst aantal exemplaren.

Bestelling van leerlingenmateriaal van Kleio Didactica no 3 geschiedt door overmaking van het juiste bedrag op giro-nummer 128701 t.n.v. penningmeester VGN te 's Gravenhage, onder vermelding van KD 3 "Heksengeloof en Heksenvervolging", en het gewenste aantal. De prijs bedraagt, inclusief portokosten bij minder dan 10 exemplaren f 2,50 per ex, bij meer dan 10 exemplaren f 2,— per ex.

Het geheel of gedeeltelijk overnemen van artikelen uit dit nummer is slechts toegestaan na onze schriftelijke goedkeuring.

De redactie

Redactie van Kleio Didactica

Mevr. drs. J. Rijken, Maasstraat 72 A III, 1078 HL Amsterdam, tel. 020-715133

Mevr. drs. M. Hegyi-Langenbach, Utrecht

Drs. B. Molenkamp, Uden

Redactie van Kleio Didactica no 3

Dr. D.A. Berents, Bunnik

Mevr. drs. J. Rijken, Amsterdam

Drs. B. Molenkamp, Uden

Van de redactie

Het Kleio Didactica-nummer dat thans voor U ligt, gaat over het onderwerp "Heksengeloof en Heksenvervolging" aan de hand van bronteksten. De opzet is zodanig dat op basis van deze teksten een scriptie gemaakt kan worden, tevens kan het onderwerp met behulp van vragen en opdrachten bestudeerd worden. Gedacht is aan 4 havo/5 vwo.

Via via had de vaste redactie van Kleio Didactica van het bestaan van dit materiaal vernomen, alsook dat de samensteller ervan, D.A. Berents, leraar aan het College Blaeucapele te Utrecht, met succes ermee gewerkt had in bovengenoemde opzet.

Gezien de plaatsruimte in Kleio was hij bereid in overleg het materiaal wat uit te dunnen, tevens schreef hij een algemene inleiding alsmede een toelichting op de teksten. In dit laatste onderdeel worden de belangrijke punten van iedere tekst naar voren gehaald en de onderlinge samenhang van de teksten per hoofdstuk behandeld.

Twee leden van de vaste redactie hebben de uitwerking van de leerlingopdrachten op zich genomen.

Het verheugt de redactie zeer dat de laatste tijd van verschillende kanten materiaal voor Kleio Didactica wordt aangeboden. Het feit dat de eerste drie nummers

uit teksten bestaan, wil geenszins zeggen dat dit de formule voor Kleio Didactica zou zijn.

Komend voorjaar verschijnt een KD-nummer over dramatische werkvormen, waarmee op het ogenblik in enkele klassen geëxperimenteerd wordt.

De redactie verzoekt degenen die erover denken materiaal in te sturen, in een vroeg stadium contact op te nemen, zowel met het oog op de planning der nummers als vanwege een eventuele uitbreiding/bekorting/bewerking van het ingezonden materiaal.

Voor de wijze van bestellen van het leerlingengedeelte zie de binnenzijde van het omslag. Een andere wijze van bestellen is niet mogelijk (want duurder). De levering duurt ongeveer drie weken. Ook lieve telefoontjes kunnen hieraan niets veranderen.

Enige tijd geleden is het adres van de ledenadministratie van de VGN veranderd. Het goede adres staat vermeld vanaf Kleio 3 (1980), op de binnenzijde van het omslag. Het bestuur verzoekt U hiervan nota te nemen, berichten aan het oude adres gaan verloren!

D.A. Berents

Heksengeloof en heksenvervolging

Het onderwerp "heksengeloof en heksenvervolging" blijkt goed aan te sluiten bij de belangstellingswereld van de leerlingen. Diverse malen kozen zij het met een grote meerderheid uit een aanbod van meer onderwerpen in mijn lessen; misschien had ook de mond-op-mondreclame door vorige jaargangen hier invloed. Ik vermoed dat het thema de leerlingen aanspreekt doordat het mysterieuze elementen bevat die juist in hun leeftijdsfase een uitdaging betekenen. Het avontuurlijke element van het onderzoeken van het onbekende kan door de geschiedenisleraar niet genoeg worden uitgebuit; de "leukheidswaarde" is een belangrijke motiverende factor. Dat ik het onderwerp zelf interessant vind, speelt hierbij waarschijnlijk ook een rol.

Anderzijds is het onderwerp geschikt om wezenlijke historische en met name sociaalpsychologische problemen ter sprake te stellen en om de leerling met uiteenlopend historisch materiaal te laten werken.

Doelstellingen

De teksten zijn bestemd voor de leerlingen van de klassen havo 4 en vwo 4 of 5. Men kan ze op verschillende manieren gebruiken: als de klassieke "tekst met vragen" en als materiaal voor het maken van een scriptie. Bij deze twee manieren van benadering passen dan ook verschillende doelstellingen.

a. Vaak blijkt in de laatste twee jaar voor het examen dat leerlingen onvoldoende in staat zijn om een scriptie te maken. Het is een vaardigheid waarvan men onderdelen al vanaf de brugklas zou moeten bijbrengen, maar dat lukt niet altijd zo goed als men wel zou willen. Ook krijgt men in de hogere klassen vaak "nieuwe" leerlingen die op dit gebied nog weinig of niets geleerd hebben.

Het is daarom nuttig, de leerlingen niet meteen de opdracht te geven tot het maken van één of meer werk-

stukken maar eerst het maken van een scriptie klassikaal te oefenen op een beperkte schaal. Daarbij moet de leerling onder andere het volgende leren:

- het nauwkeurig en kritisch lezen van historische teksten

- het tegenover elkaar plaatsen van verschillende meningen. Afhankelijk van het niveau van de leerling kan men al of niet eisen dat hij of zij een beredeneerde keuze maakt voor één van beide opvattingen of zelfs een derde mening geeft. Het is echter een vereiste dat de verschillen en de bijpassende argumenten duidelijk worden weergegeven en dat eventuele moeilijke punten niet onder tafel worden gewerkt.

- het samenvoegen van gegevens uit verschillende bronnen tot een geheel. Vaak komen leerlingen met scripties die geheel of gedeeltelijk op één boek zijn gebaseerd en die dus in wezen uittreksels zijn. Het maken van een synthese is een moeilijke opgave.

- het formuleren in eigen woorden. Het overschrijven van zinnen of gehele alinea's uit een tekst zonder deze te begrijpen heeft natuurlijk weinig zin en menige leerling is hiermee door de mand van het mondeling schoolonderzoek gevallen. Voor de uitwerking hiervan zie "Eerste verwerkingsmanier".

b. Wil men het thema zien als een tekst met vragen, dan passen daarbij diverse van de algemene doelstellingen van het geschiedenisonderwijs zoals inzicht in processen en structuren en het werken met historisch materiaal. Voor de uitwerking hiervan zie "Tweede verwerkingsmanier". Specifieke inhoudelijke doelstellingen zullen in de toelichting op de teksten worden opgesomd.

c. Tenslotte kan deze verzameling teksten misschien als inspiratie dienen voor degenen die een ander onderwerp op dezelfde manier willen voorbereiden. De moeilijkheden daarvan worden wel eens overschat en daarom wil ik er graag enkele opmerkingen over maken.

Opmerkingen over het voorbereiden van een onderwerp

1. De keuze

Ik heb al aangegeven dat het wenselijk is dat het onderwerp aansluit bij de belangstellingssfeer van de leerlingen. Daarom laat ik de klas altijd kiezen. Wel hanteer ik de beperking dat we geen onderwerp uit de laatste vijftig jaar kiezen, in verband met het feit dat die stof door de normale lessen al bestreken wordt, maar het is denkbaar dat men onder bepaalde omstandigheden onze eeuw bij de keuze betreft.

Het is ook van belang dat het thema aansluit bij de belangstelling van de docent en dat hij er iets van afweet, al kan een goed handboek natuurlijk ook wel inzicht verschaffen. Een keuze uit het eigen specialisme – in mijn geval de middeleeuwen – leidt ertoe dat men sneller materiaal verzamelt en een betere keuze kan

maken. Dit had voor mij tot gevolg dat ik onderwerpen heb samengesteld zoals de kruistochten, de middeleeuwse stad, de ketterij en de criminaliteit in het verleden. De wensen van de docent en die van de klas kunnen elkaar in de weg zitten, maar in de praktijk zijn de leerlingen gewoonlijk wel bereid om met de leraar rekening te houden.

Men kan natuurlijk proberen, de keuze van de leerlingen te manipuleren zodat er een stokpaardje van de docent uit tevoorschijn komt. Ik heb er ernstig bezwaar tegen omdat de leerlingen dan minder gemotiveerd zullen zijn. In de praktijk is het overigens toch vaak zo dat er hooguit enkele voorstellen van de klas komen en dat de leerlingen het daarover zelden eens worden. Als voorstellen worden aangenomen die praktisch niet uitvoerbaar zijn, kan eventueel een veto van de docent gelden.

2. Het verzamelen van het materiaal

Het verdient aanbeveling, niet al te lange stukken tekst uit te zoeken, omdat de aandacht van de leerling dan snel zou verslappen. De diversiteit van het materiaal is groter bij vele korte teksten dan bij enkele lange. Ook het gebruik van verschillende soorten materiaal werkt stimulerend: primaire en secundaire bronnen, verhalende en beschouwende teksten, indien mogelijk ook plaatjes en grafieken. Voor hogere klassen is het mogelijk en gewenst om teksten te kiezen die tegengestelde meningen weergeven.

Als de leerlingen ergens niet uitkomen, kunnen ze ander materiaal dan het gebodene vragen. Encyclopedieën, handboeken, atlanten en woordenboeken mogen op een school natuurlijk niet ontbreken en men kan de weg wijzen naar een leeszaal.

Primaire bronnen kan men uit het archief halen, maar vaak bestaan er heel bruikbare uitgaven. Wel zijn oudere teksten meestal moeilijk toegankelijk voor de leerling, zodat het aanbeveling verdient om deze te vertalen. Secundaire bronnen zullen een belangrijk deel van de verzameling teksten uitmaken. Boeken en artikelen bieden vooral in het begin en het einde wel fragmenten met een duidelijke probleemstelling of een samenvatting.

De omvang van het materiaal bedraagt bij mij meestal tien tot dertig pagina's dichtbedrukte en beplakte folio's. Als men het onderwerp te groot maakt, loopt men het gevaar dat zelfs een gemotiveerde klas na verloop van tijd uitgekeken raakt.

3. Het bewerken van het materiaal.

Het vermenigvuldigen van het materiaal kan ook op scholen in toenemende mate door middel van fotografische processen gedaan worden. Daardoor is het mogelijk om ook knipsels en fotocopies uit boeken in het thema op te nemen. Bij de vermenigvuldiging stuit men echter wel op het probleem van het copyright. De ervaring leert dat bij gebruik van korte fragmenten binnen de school over het algemeen geen actie van copyright-

houders of van autoriteiten te verwachten is. Eventueel kan men de teksten navertellen of bewerken of alleen de hoofdzaken weergeven om juridische gevolgen uit de schakelen.

Met het oog op de leeftijd van de leerlingen kan men kiezen voor een geordende of een minder geordende benadering. Voor lagere klassen is het handiger om een duidelijke structuur in het materiaal aan te brengen, zodat de onderverdeling in hoofdstukjes zich vanzelf wijst. Men kan hen ook helpen door gerichte vragen te stellen waarin de essentie van de stof naar voren wordt gehaald. Andere vragen kunnen verwijzen naar een en-

cyclopedie, woordenboek, handboek of atlas.

Bij hogere klassen kan men ook kiezen voor een meer verwarde structuur. Ze moeten tenslotte ook leren om later, als ze zelfstandig een grote scriptie moeten maken, zelf een structuur aan te brengen.

Een laatste opmerking: wacht niet op het vinden van het ideale materiaal. Hoewel we natuurlijk ons best doen, zullen er altijd wensen ten aanzien van teksten on vervuld blijven. Men kan de gewenste passage natuurlijk zelf schrijven, maar men kan vaak ook volstaan met een iets minder ideale tekst, eventueel met een toelichting.

D.A. Berents

Toelichting op de teksten

1. Wat is een heks?

In deze teksten worden twee opvattingen tegenover elkaar gesteld: hekserij is duivelsaanbidding en hekserij is magie. Voor beide opvattingen worden bewijzen aangevoerd en het is de bedoeling dat de leerlingen deze onderscheiden en wegen.

Maes. Deze tekst is gebaseerd op processtukken en men kan dus aannemen dat het een betrouwbare bron is. Maar het is van belang dat de leerlingen inzien dat we de tekst alleen kunnen gebruiken voor het *beeld* dat de *rechtbanken* in die tijd van hekserij hadden en dat het geen bewijs is dat men de duivel echt aanbad, laat staan dat hij lijfelijk aanwezig was bij de plechtigheden, zoals de beklagden bekenden.

Gifford. Deze meent ook dat hekserij hetzelfde is als verering van de duivel, maar bewijzen geeft hij niet.

Gilles de Rais. Opvallend is in deze bron de eigenaardige combinatie van alchemie, medische wetenschap en het oproepen van demonen of duivels. Kennelijk valt de magie of het oproepen van duivels in hetzelfde denkkader als de natuurwetenschap voor de middeleeuwen, zoals onder meer Frazer en Malinowski hebben geconstateerd voor primitieve volkeren.

In alle plechtigheden waar meer dan één persoon (Prelati) aanwezig was, verscheen geen demon. Slechts in zijn eentje kon de magiër met de duivels in contact komen. Dat geeft natuurlijk wel te denken over zijn betrouwbaarheid.

Cellini. De gebeurtenissen in deze tekst lijken sterk op die uit de vorige. Ook hier zijn twijfels aan de betrouwbaarheid van de geestenbezweerder, die overigens net als Prelati een priester was, gerechtvaardigd.

Summers. Deze tekst vertelt ons dat hekserij gelijk is aan met toveren, hoewel niet met zoveel woorden wordt uitgesloten dat de duivel kan worden opgeroepen. Bewijzen worden hier overigens nog niet gegeven. *Een beeldje van klei.* Hier zien we een voorbeeld van to-

venarij, en wel van de zogenaamde "Imitatieve magie", waarbij de gewenste gebeurtenis door een handeling wordt nagebootst. Dit bewijst dat men ook zonder aanbidding van de duivel een heks kan zijn.

Franse toverspreuken. Opvallend is hier het noemen van Christus, God en Petrus. Dat sluit duivelsaanbidding niet uit, maar maakt het wel heel onwaarschijnlijk. De magie heeft hier een duidelijk positieve bedoeling.

Veroordelingen. Uit deze tekst blijkt dat heksen een duidelijke maatschappelijke functie konden vervullen. Men bezocht een wijze vrouw om de toekomst te leren kennen of om genezen te worden en ook hier zien we weer het verband met de medische wetenschap. Ook de overeenkomst met de hedendaagse handoplegsters en waarzegsters is duidelijk.

2. Heksegeloof en heksenvervolg historisch bekeken

In dit gedeelte wordt de ontwikkeling van het heksegeloof en de heksenvervolg in West-Europa geschetst tot en met het hoogtepunt in de zestiende en de zeventiende eeuw. Al ver voor de jaartelling werd in West-Europa magie bedreven, zoals dat ook nu nog bij vele buiten Europa wonende volkeren het geval is. Door de komst van het Christendom werd de magie niet uit de gekerstende gebieden verdreven, waarschijnlijk omdat het verschijnsel te diepe wortels onder de bevolking had. De christelijke kerk, die nog niet zo oppermachtig was, onthield zich aanvankelijk van al te scherpe veroordelingen en er was geen sprake van grootscheepse vervolging van verdachten.

Pas in de dertiende en de veertiende eeuw werd er door de machtiger geworden geestelijkheid meer aandacht besteed aan het probleem van de schadelijke bovennatuurlijke machten en het oproepen van demonen. De pauselijke inquisitie stuitte bij het zoeken naar ketters ook op mensen die magie bedreven, vaak oude vrou-

wen die door de bevolking werden geraadpleegd bij ziekte en ongeluk. Door foltering dwongen de inquisitors de verdachten om de meest buitensporige daden te bekennen, hoewel die daden gewoonlijk alleen maar bestonden in de gedachten van de vervolgers. Bij hun onderzoek gingen de onderzoekers te werk alsof ze met een nieuwe afvallige sekte te maken hadden, zodat de hekserij in de processen alle kenmerken van een ketters geloof gingen vertonen.

In de tweede helft van de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw nam het aantal vervolgingen toe. Dit heeft vermoedelijk te maken met crises op economisch, politiek en religieus gebied.

Hekserij in de oudheid. Hoewel het boek van Apuleius een roman is, waarin onder meer iemand in een ezel wordt veranderd, kan men er wel conclusies uit trekken over de opvattingen die in de oudheid over heksen bestonden. De leerlingen moeten in ieder geval inzien, dat men ook vóór de middeleeuwen in heksen geloofde. Overigens kan men hierbij wijzen op het heksengeloof bij allerlei primitieve volkeren.

De middeleeuwen. De Canon Episcopi gaat ervan uit, dat vele zogenaamde heksen zich alleen maar inbeelden dat er allerlei bovennatuurlijke dingen gebeurden, zoals mensen zich in dromen dingen voorstellen die niet echt zijn. Men veroordeelt daarom wel de dwalingen van deze misleide wezens, maar men vervolgt ze niet. Tot in de vijftiende eeuw was de houding tegenover heksen daardoor erg mild.

De bul van paus Innocentius VIII. Met deze bul wordt het beleid verscherpt. De bul is ook opgenomen in de Heksenhamer. De "allerergste straf" is natuurlijk de doodstraf.

De heksenhamer. Dit boek bevestigde de verscherping van het beleid en kon dienen als een instrument voor latere vervolgers. Duidelijk kan men er uit lezen dat hekserij een godsdienst was: de verering van de duivel.

Ontwikkeling van de heksenvervolgung. Deze tekst beschrijft het hoogtepunt, of zo men wil het dieptepunt, van de vervolgingen, de jaren 1550 tot 1650. Er is een tegenstelling tussen de schijnbaar vooruitstrevende standpunten en het verstandelijke, geseculariseerde denken van de geleerden uit de renaissance en de panische vervolging van heksen in dezelfde tijd. Waarom de piek van de vervolgingen juist in deze tijd plaatsvond, kan men uit de volgende tekst afleiden.

Enkele gegevens. De verklaring ligt in de belangrijke maatschappelijke veranderingen in die tijd. Door de wijzigingen in de economische toestand, de hervorming, de nieuwe politieke ideeën en de godsdienstoorlogen voelden de mensen zich onzeker en verward. De schuld hiervan werd afgewenteld op minderheidsgroepen (zie ook de teksten Functie 3 en 4 aan het slot) zoals de heksen.

3. Protesten tegen de heksenvervolgung

In dezelfde periode waarin de vervolgingen de grootste omvang aannamen, verschenen voor het eerst ook ge-

schriften waarin op verschillende manieren aan de juistheid van de veroordelingen werd getwijfeld. Vooral in de eerste van deze geschriften geloofde men nog wel aan het bestaan van heksen en de invloed van de duivel op aarde, maar later kwam er ook ruimte voor meer fundamentele twijfel. Een belangrijke rol speelden daarin de schrijvers in de Republiek der zeven verenigde Nederlanden, waar de tolerantie groot was. Het is de bedoeling dat de leerlingen zelf de ontwikkeling van deze ideeën reconstrueren.

Wier. Deze schrijver geloofde niet in echte magie; volgens hem dachten de heksen alleen maar dat ze konden toveren. De beïnvloeding van hun gedachten kwam echter wel van de duivels. Wier is dus wel tegen vervolgingen, maar het geestelijke klimaat in zijn tijd is zodanig, dat hij nog niet het bestaan van heksen en demonen volledig over boord kan zetten.

Bodin en Scot. Bodin, die overigens heel "verlicht" was, haalde fel uit tegen de heksen. Scot knoopte aan bij Wier, maar hij ging verder doordat hij het bestaan van heksen een fabeltje vond. Zijn argumenten klinken heel verstandelijk.

Scot. In dit fragment wijst hij erop, dat de mensen rampen en ongeluk toeschrijven aan heksen in plaats van de oorzaken elders te zoeken. Hiermee komt hij al dicht bij de verklaringen van antropologen als Malinowski, die op de verwantschap tussen magie en wetenschap wijzen. Scot zelf verklaart ongelukken onder meer uit de wil van God.

Von Spee. Ook Von Spee wijst erop, dat de mensen de heksen de schuld geven van ongelukken, die in feite straffen van God zijn. Opvallend is ook de aandacht die hij aan natuurlijke verklaringen geeft, een modern trekje. Omdat hij echter toch wel vast gelooft in het bestaan van heksen en tovenaars, neemt hij een tussenpositie in. *Van Heemskerk.* Dit aardige verhaal, dat de nadruk legt op de hersenspinsels van hysterische vrouwen, is kenmerkend voor de mentaliteit in de Republiek.

Bekker. Volgens deze predikant zijn de misdaden van de heksen niet bewijsbaar. Het is opvallend dat men in de Republiek wel zijn opvattingen kon accepteren, maar dat zijn uitspraken over de duivel toch te ver gingen.

4 Aantallen en strengheid

In dit hoofdstuk vinden de leerlingen verschillende meningen over de aantallen veroordelingen en de strengheid van de straffen. Het is duidelijk dat oudere schrijvers vaak aantallen geven die zijn afgerond op vier nullen en die berusten op de schattingen van nog eerdere schrijvers. Pas in recente tijden zijn uit onderzoek van processtukken exactere gegevens naar voren gekomen, maar deze getallen zijn veel lager. Ook de straffen blijken niet allemaal zo streng te zijn geweest als men wel beweerd heeft. Speelt de zucht naar sensatie de historici parten?

Aantallen in Duitsland. Dit fragment komt uit een verou-

derd, negentiende-eeuws boek dat graag sensationele gegevens weergeeft.

De strengheid van de vonnissen. Hier wordt de indruk gewekt dat het de bedoeling was om zo veel mogelijk mensen op de brandstapel te brengen. De tekst geeft geen bewijzen.

Enkele uitspraken van historici. Ook hier grote getallen en schattingen, maar nu in latere teksten.

Aantallen rechtszaken. Hier zijn processtukken gebruikt, zodat we met bewijsbare getallen te maken hebben. Het aantal processen is betrekkelijk gering en ze hoeven niet allemaal tot doodstraffen te leiden.

De gegevens in één enkele stad. De straffen in Utrecht zijn erg licht en de aantallen zijn gering: 11 in 140 jaar, tegenover in dezelfde periode bijvoorbeeld 2078 agressiemisdrijven. Men moet echter wel bedenken dat mijn dissertatie alleen over de veertiende en de eerste helft van de vijftiende eeuw gaat, de periode vóór de verscherping van de vervolgingen.

Aantallen doodstraffen. Als men de gegevens bij elkaar optelt, blijkt maar 35% de doodstraf te krijgen.

5. De inquisitie

In de volgende hoofdstukken worden enkele verklaringstheorieën voor het geloof in heksen onder de loep genomen. Een van de meest gangbare is de gedachte dat de vervolgingen alleen te wijten waren aan overijverige inquisiteurs, die met folteringen bekentenissen afdwongen. Omdat de heksen bekenden, zou het volk in heksen geloven. Op grond van de aangevoerde argumenten kan de leerling de houdbaarheid van deze theorie bekijken.

Baschwitz. Het boek van Baschwitz is één lange aanklacht tegen de inquisitie. De schrijver moest uit Duitsland vluchten voor de nazi's en werd in Amsterdam hoogleraar in de perswetenschap en de massapsychologie. Van deze gegevens kan men de sporen terugvinden in zijn boek en in zijn standpunt.

Waarom men een heks kan herkennen. Hieruit blijkt dat allerlei geruchten de aanleiding kunnen zijn voor een strafrechtelijke vervolging. Op grond van de geringste aanwijzing kon men een proces beginnen. De tekst is echter afkomstig uit Engeland, waar geen inquisitie meer bestond en waar foltering niet gebruikelijk was. We kunnen daarom de schuld niet aan de onderzoekers alleen geven.

Jacobus VI van Schotland. Deze vorst, die ook Jacobus I van Engeland was (1603-1625), achtte zichzelf een groot geleerde en schreef diverse boeken. Hier verdedigt hij de zogeheten "godsoordelen" waarmee men kon vaststellen of iemand al of niet een heks was. Het bewijsmiddel kon dubieuze gevolgen hebben.

Bezwaren. Trevor-Roper heeft drie bezwaren tegen de verklaring op grond van de inquisitie alleen. Een ander deel van zijn redenering vinden we in het fragment Functie 2 in het volgende hoofdstuk.

Redenen van bekentenissen. De redenen om te bekennen zijn vaak individueel bepaald. Hier zien we roerende

verhalen van wanhoop en angst. Vergelijk ook de tekst van Van Heemskerck.

6. Waarom gelooft men in heksen?

Als men de schuld niet bij de inquisiteurs alleen zoekt, moeten er in de samenleving andere redenen zijn geweest om in heksen te geloven en deze te vervolgen.

Functie 1. In dit fragment ziet men twee van de functies van het heksengeloof: het geeft de mogelijkheid om zich tegen ongeluk te verweren (dat denkt men althans) en de mogelijkheid om zich op persoonlijke vijanden te wreken. Het boekje van mevrouw Toussaint Raven geeft overigens een erg handig overzicht van de heksenvervolgingen.

Functie 2. Trevor Roper stelt dat in de godsdiensttwisten van de zestiende eeuw de partijen hun tegenstanders beschuldigden van hekserij.

Functie 3. Mayer wijst op de overeenkomsten met het McCarthyisme en de zuiveringen onder Stalin. Tegenstanders worden beschouwd als verraders van de samenleving.

Functie 4. Er zijn ook overeenkomsten met de vervolging van ketters en joden. Men hoort overigens dezelfde beschuldigingen: het roven van kinderen, het bederven van het drinkwater. Alle kwaad en ongeluk wordt afgewenteld op een minderheid, omdat men niets tegen de ware oorzaken kan doen. Het is mijn overtuiging dat in de geschiedenis angst en onzekerheid de voornaamste oorzaak van vervolgingen zijn.

reeds verschenen

queen elizabeth and the revolt of the netherlands

door Charles Wilson

herdruk van een belangrijke visie op
de verhouding Engeland-Nederland
tijdens het begin van de tachtigjarige
oorlog

2e druk, 1979, xviii, 168 blz., ill.
ISBN 90-247-2273-x
fl. 37,50

ver verkrijgbaar via de boekhandel

uitgeverij martinus nijhoff bv
postbus 566 - 2501 CN den haag
tel. 070-46 94 60

Van epos tot tragedie,
van comedie tot lyriek,
van elegie tot satire,
van retoriek tot didactisch proza.

Van Livius tot Vergilius,
van Cicero tot Vallo,
van Seneca tot Juvenalis,
van Apuleius tot Petronius.

dr. H.H. Jansen

Latijnse letterkunde

2e druk

In deze literatuurgeschiedenis, die de indeling in genres tot uitgangspunt neemt, wordt op overzichtelijke wijze de ontwikkelingsgang van de profane Romeinse letterkunde geschetst en wordt bijzondere aandacht geschonken aan de algemeen-culturele en politiek-maatschappelijke factoren die de literaire ontwikkeling bepaalden. Op deze wijze worden uitvoerig de drie belangrijke stadia van de Romeinse letterkunde belicht, t.w.

- het ontstaan en de opkomst,
- de ontwikkeling en de bloei,
- en de nabloei en het vergaan.

Het boek is in de eerste plaats bedoeld voor de beginnende student in de Klassieke Taal- en Letterkunde, die hier niet alleen een goed overzicht vindt van alle belangrijke literaire figuren en hun werken, maar ook een helder beeld krijgt van de Griekse invloed op het lite-

raire leven in Rome, het verschil tussen de literatuur van de Republiek en de Keizertijd en de onderlinge samenhang van de verschillende literaire genres. Daarnaast is het uitstekend geschikt voor de leraar Klassieke Talen en zijn leerlingen in de hoogste klassen van het VWO. Voorts zal ook de belangstellende ontwikkelde leek hier veel van zijn gading vinden. Want zonder dat tekort wordt gedaan aan het wetenschappelijke karakter van dit werk, heeft de auteur hoge prioriteit gegeven aan de leesbaarheid, waardoor het zeker ook voor een bredere lezerskring geschikt is.

Een uitgebreide „Wegwijzer door de literatuur”, een uitvoerig register alsmede een toegevoegde tijdtabel verhogen verder in aanzienlijke mate de bruikbaarheid van dit boek als naslagwerk.

314 blz. f 32,50/515 BF

Isbn 90 313 0382 8

Ook via de boekhandel

Bohn, Scheltema & Holkema

wetenschappelijke uitgeverij

Utrecht

HEKSENGELOOF en HEKSENERVOLGING
dr. D.A. Berents

KLEIO-DIDACTICA, no. 3, 1980. Leerlingenmateriaal.
Een uitgave van de Vereniging van Leraren Geschiedenis
en Staatsinrichting in Nederland (VGN)

Inhoud

1. Wat is een heks?
2. Heksengeloof en heksenvervolg historisch bekeken
3. Protesten tegen heksenvervolg
4. Aantallen en strengheid
5. De Inquisitie
6. Waarom gelooft men in heksen?

Illustratie hierboven: Heksenabbat op de Blocksberg, het bekendste Duitse sabbatoord, in het Harzgebergte. Houtsnede, Leipzig 1669.

Illustratie op voorzijde kapt: Heksen met dierekoppen, op weg naar de sabbat. Afbeelding uit ± 1490.

Illustratie op achterzijde kapt: Heksenabbat. Oorspronkelijk zijn deze houtsnedes verschenen in een boek, in 1608 in Milaan uitgegeven. Gelet op de kleding behoorden deze heksen kennelijk tot de 'high society'.

Inleiding

Volgens een oud verhaal verstopten drie monniken zich eens vlakbij de plaats waar een heksensabbat zou worden gehouden om eindelijk uit te maken hoeveel heksen daar bij elkaar zouden komen.

Het was ergens in de Alpen. Toen ze daar al een poosje verborgen hadden gelegen, werden ze ontdekt door een heks die op weg was naar de plaats van samenkomen om daar de plechtigheden bij te wonen.

Hij zei: "Eerwaarde broeders, ons aantal is ontzagwekkend groot. Als we de Alpen met hun rotsen tussen ons zouden verdelen, zou niemand meer dan een pond te dragen hebben."

Dit verhaaltje is waarschijnlijk verzonnen, zoals er wel meer opzienbarends over heksen is verzonnen, maar het geloof in heksen is in de geschiedenis wijd verbreid

geweest. Ook zonder dat de mensen harde bewijzen van toverkunsten zagen, waren ze bereid om te geloven dat er erg veel heksen bestonden en dat deze zeer machtig waren. Schrijvers die tegen deze denkbeelden protesteerden, konden vele mensen niet overtuigen. Sterker nog: velen legden een bekentenis af dat zij zelf heksen waren en dat zij duivelse kunsten konden verrichten, ook al riskeerden zij daarmee de zwaarste straffen.

Waarom geloofden de mensen in hekserij? In bepaalde periodes van de geschiedenis was dit geloof hechter en waren de vervolgingen heviger dan in andere tijden. De nu volgende teksten houden zich bezig met het nogal gecompliceerde probleem van heksengeloof en heksenvervolging.

1 Wat is een heks?

Voordat we ons met de geschiedenis van de hekserij en de heksenvervolging kunnen gaan bezighouden, is het goed om na te gaan, wat nu wel een heks is.

1. Samenvatting van een aantal processen uit Mechelen (1592-1642)

Waarin bestond nu het misdrijf der heksen, die na vreselijke kwellingen op de brandstapels hun leven lieten of voor eeuwig uit hun stad werden verbannen? Het antwoord is te vinden in hun eigen bekentenissen, die, ofschoon in bijzonderheden van elkaar afwijkend, in hoofdzaak immer hetzelfde vermelden, namelijk afval van God en een pakt met de duivel om de medemensen te schaden.

a. De duivel. De vrouw die een heks zou worden, kwam vooreerst op een ogenblik van smart of droefheid in betrekking met de duivel, verschijnend in de gestalte van een jongeling, geheel in het zwart, of in de gedaante van haar echtgenoot of van een andere man of met een varkenskop. De taal van deze jongeling klonk zeer hol. Hij vroeg haar, hem te volgen en beloofde, haar genoeg te geven om rijkelijk te leven, of gouden lokken te dragen. Zij moest ook een wollen haren kleed kopen en een boek over de verre landen en zou met hem in de wildernis gaan wonen. Later kwam de duivel terug in de gedaante van een vlieg, een grote zwarte hond met zeer rode ogen en een dikke zwarte staart, van een vogel of van een vleermuis, van een kaars of flambouw, of van een bok, en veranderde zich dan in menselijke gedaante. Te laat bemerkte de vrouw, dat hij de boze was

en dat hij haar afperste. Niemand kon hem zien, behalve de vrouw in kwestie.

b. Het duivelspakt. De duivel dwong vervolgens de vrouw, God of de moeder Gods, Maria, te verloochenen en doopte haar opnieuw. Daarop sloot de heks het pakt met de duivel. En dit was van kapitaal belang, daar zij hierdoor haar duivelse macht verkreeg. De duivel stak haar een ader open in de linkerhand en met haar bloed tekende zij een brief, dat zij hem als haar meester aanbad.

c. Het duivelsmerk. Als eenmaal het pakt was gesloten, gaf de satan aan de heks zijn merkteken. Hij drukte haar dit onuitwisbaar binnen in de mond, op de linkerzijde, op het rechterbeen, als een klauw, op het voorhoofd, als een paddenoog, onder de linker oksel.

d. De sabbat. Was de heks voldoende voorbereid, dan nam de duivel haar mee naar de grote nachtverzameling, de sabbat, het heiligschennende feest bij uitmuntendheid, waar de duivel aanbeden werd. De heks werd gewekt door een geluid in de lucht, dat zij alleen kon horen; snel liep zij naar de zalfpot, ontkleedde zich, smeerde zich in, en reed op een stoofhaak, een bezem, een mantel of een bok, langs de schoorsteen door de lucht naar de meestal verafgelegen verzamelplaatsen.

De duivel begon de plechtigheid met de heksen te tellen. Gewoonlijk werd er een mis gelezen die bedoeld was als bespotting van het heilig misoffer; alle handelingen gebeurden averechts, dikwijls op het naakte lichaam van een vrouw. Na de verschillende ceremoniën werden de driften botgevierd. De met spijzen bedekte tafels rezen uit de grond. Na het maal verdwenen de tafels en een eigenaardige muziek opende het bal.

Nu de driften opgehitst waren, bereikte de sabbat zijn hoogtepunt. De grote bok werd verbrand en de as werd onder de heksen verdeeld, opdat daarmee schade gesticht zou worden.

e. Misdrijven van de heksen. De misdrijven die de heksen konden begaan, waren zeer verschillend. Meestal vergrepen zij zich aan het vee, de veldvruchten en de boter van hun burens, aan wie zij leed wilden berokkenen.

(uit: L.Th. Maes, Vijf eeuwen stedelijk strafrecht, Antwerpen 1947.)

2. De heks en de duivel

De heks is iemand die werkt door de duivel of door de een of andere duivelse kunst, door te kwetsen of te genezen, door geheime dingen te openbaren of de toekomst te voorspellen. De duivel heeft dit bedacht om de zielen van de mensen te vangen en tot verdoemenis te brengen.

(Uit: G. Gifford, Discourse of the subtle practices of devils by witches and sorcerers, 1587)

3. Het proces van Gilles de Rais

Zoals uit het volgende stuk blijkt, worden nog andere handelingen met hekserij en tovenarij in verband gebracht. Gilles de Rais was een Frans edelman die in 1440 berecht werd, onder meer vanwege misdrijven tegen het geloof. In de processtukken verklaarde de getuige Prelati onder andere dat hij in het huis van iemand uit Bretagne een boek had gevonden dat in zwart leer gebonden was en een opschrift in rode letters droeg; het bestond deels uit papier en deels uit perkament. Het bevatte formules om demonen op te roepen en gegevens over geneeskunde en astrologie. Prelati's getuigenis wordt als volgt weergegeven:

Daarom namen bovengenoemde Gilles en de getuige Prelati na het avondeten kaarsen en andere dingen mee, waaronder het boek in kwestie, dat de getuige zoals gezegd had meegenomen. Zij tekenden in de grote benedenzaal van kasteel Tiffauges met de punt van een zwaard diverse cirkels op de grond, die letters en heraldische tekens bevatten en daarbij hielpen de bovenge-

Magier roept een demon op, houtsnede uit Christopher Marlowe's "Doctor Faustus", uitgave van 1636.

noemde Gilles de Sillé, Henriët en Poitou alias Etienne Corrillaut benevens messire Eustache Blanchet hen. Nadat deze cirkels en tekens waren getrokken en toen het vuur was aangestoken, verlieten allen op bevel van de heer Gilles het vertrek behalve messire Gilles de Rais zelf en de getuige.

Gilles en de getuige gingen midden in de cirkels staan. In een bepaalde hoek bevond zich aan de muur, waar de getuige een ander teken maakte, een pot met aarde en gloeiende kolen en op deze kolen strooiden zij magnetisch poeder, dat gewoonlijk "aimant" genoemd werd, wierook, myrrhe en aloë, waarna een welriekende geur opsteeg. En daar bleven zij, nu eens staande, dan weer zittende, dan weer knielende, om de demonen te aanbidden en offers te brengen bijna twee uur lang; daarbij riepen zij demonen op en zeiden zij bezweringen en Gilles en de getuige lazen om beurten uit het boek voor.

Zij verwachtten dat de demon die werd opgeropen, wel zou verschijnen, maar niets verscheen die keer, zoals de getuige verzekerde.

(Uit: G. Bataille, *Le proces de Gilles de Rais*, Parijs 1972)

4. Benvenuto Cellini

De beroemde beeldhouwer en goudsmit Benvenuto Cellini (1500-1571) had een vergelijkbare ervaring. In zijn boek, de eerste belangrijke autobiografie in Italië, beschrijft hij de gebeurtenissen als volgt:

Door allerlei gebeurtenissen raakte ik bevriend met een Siciliaanse priester, een uitzonderlijk pienter man en goed onderlegd in de Latijnse en Griekse letteren. Eens hadden wij een gesprek over de zwarte kunst en ik zei: "Mijn hele leven heb ik vurig verlangd iets daarvan te zien of te horen." De priester merkte op: "Wie zich met zoiets inlaat moet een moedige, onverschrokken ziel hebben." Ik verzekerde hem dat ik moed en onverschrokkenheid te over bezat, als ik maar de kans kreeg, waarop de priester zei: "Als je het echt durft, zal ik je nieuwsgierigheid bevredigen." Wij spraken dus af ons in dat avontuur te storten. Op een avond trof de priester zijn voorbereidingen en vroeg of ik één of twee makkers wilde brengen. Ik haalde mijn dierbare vriend Vincenzo Romoli er bij en die bracht een man uit Pistoia mee, ook een beoefenaar van de zwarte kunst. Wij gingen naar het Colosseum en daar verkleedde de priester zich als geestenbezweerder; vervolgens ging hij cirkels op de grond tekenen met het ingewikkeldste ritueel dat men zich maar kan voorstellen. Ons had hij gevraagd kostelijke reukwerken en vuur mee te brengen en bovendien wat stinkend duivelsdrek. Toen alles klaar was, trad hij een van de cirkels binnen, nam ons bij de hand en trok ons ook één voor één erin. Daarna wees hij ieder zijn taak toe. De vijfhoek gaf hij aan zijn collega-geestenbezweerder, wij tweeën kregen de zorg voor het vuur en de reukwerken; hij zelf begon vast met zijn toverformules. Dat duurde zo meer dan anderhalf uur, maar toen verschenen er legioenen duivels zo-

dat het Colosseum er vol van was. Ik had de zorg voor de kostelijke reukwerken en daarom wendde de priester zich tot mij, zodra hij zag hoe het krioelde van duivels: "Benvenuto, vraag ze maar iets."

Ik vroeg hun mij weer met mijn Siciliaanse Angelica te verenigen. Die nacht kregen wij geen enkel antwoord, maar ik was toch zeer voldaan.

Uit de tekst blijkt niet dat hij zelf duivels gezien heeft; ook bij een latere plechtigheid is het steeds iemand anders die de geesten ziet. Hij kreeg de belofte dat hij binnen een maand zijn Angelica in de armen zou sluiten en op de allerlaatste dag van die maand gebeurde dat ook.

(Uit: Benvenuto Cellini, *Het leven van Benvenuto Cellini*, Amsterdam 1969)

5. De mening van een Engelse historicus

Samengevat: tovenaars, heks, bedrijver van de zwarte magie betekent allemaal hetzelfde; daarom is het zowel handig als volkomen terecht — en dat is ongebruikelijk als iets handig is — om het woord "heks" te gebruiken voor al deze mensen, terwijl hekserij slaat op de eredienst en de praktijken van een heks.

(Uit: M. Summers, *Witchcraft and black magic*, London 1965*)

6. Een beeldje van klei

Getuigeverklaring van Moeder Demdike in het proces van de heksen van Lancashire (1612):

De snelste manier om iemand te doden door hekserij is om een beeldje van klei te maken van de persoon die je wilt doden en het goed te laten drogen. En als je wilt dat hij op de ene plaats meer pijn heeft dan op de andere, neem dan een doorn of een speld en prik in dat deel van het beeldje waar je die pijn wilt veroorzaken. En als je wilt dat een deel van het lichaam wegteert, neem dan dat deel van het beeldje en verbrand het. En op deze manier zal het lichaam sterven.

(Uit: *Wonderful discovery of witches in the county of Lancaster*, 1613)

7. Franse toverspreuken

De volgende spreuken werden opgezegd door heksen op het Franse platteland, met name in het Loiregebied. De eerste twee zijn tegen ziektes, de derde is bedoeld om te zorgen dat honden niet bijten.

Ziekte, ik bezweer je. *Ziekte*, je zult geen kracht en macht hebben over de maag, noch over de hals noch over de mond van . . . zoals de Joden hebben ter herinnering aan onze heer Jezus Christus, aan zijn geboorte en aan de Olijfberg. *Ziekte*, je zult verdrogen zo snel als de dauw wegsmelt voor de heilige zon op de grote Sint Johannes.

Meneer Ziekte, je gelooft dus dat je meer bent dan onze heer Jezus Christus. Ziekte, je hebt gelogen. De Goede God zal zoveel van je wortels verbranden als hij vrienden heeft.

(Om te zorgen dat honden niet bijten: ga voor ze staan, kijk ze diep in de ogen en zeg:)

Ark van Thabor

Het hart valt aan.

De staart verdedigt

Het huis van Sint Petrus.

Sluit je muil

Tot morgen.

(Uit: *Le livre des conjurations et des sortilèges*, 1964)

8. Veroordelingen wegens hekserij

Het belangrijkste bestanddeel van de toverij is het voorspellen van de toekomst, "wighelinghe", "wygelariën", "waerzeghen", "witighen", of volgens de stedelijke overheid "logentael". Zoals we zagen, dient ook het bezweren van kwade geesten om kennis te vergaren. We hebben het voorbeeld van de tovenaress Lysbet Sproncs, die wordt beschuldigd van "toverien alse vander spil om te doen lopen" om mensen raad te geven in verband met gepleegde diefstallen. We kunnen dit beter begrijpen als we denken aan een vorm van voorspelling die wordt uitgevoerd met behulp van een draaiende zeef. Men steekt daarbij een schaar in de rand van de zeef en twee personen houden hun vinger onder de ogen van de schaar. De toveres noemt dan enkele namen en bij de naam die men hebben moet, gaat de zeef draaien. Deze manier wordt ook gebruikt als men na een diefstal de schuldige zoekt. De emotie die het noemen van een bepaalde naam wekt, is natuurlijk verantwoordelijk voor onwillekeurige bewegingen die in dit

wankel evenwicht voldoende zijn om de zeef te doen draaien. Op gelijksoortige wijze kan men waarschijnlijk ook een spil aan het draaien krijgen.

De tovenaars zijn volgens het verbod van 1439 "beide mannen ende wiven". Dat klopt, maar de vrouwen zijn volgens de vonnissen in de meerderheid met tien tegen twee. We vinden onder anderen "Ysoye die vroede-moeder" en "Loefkyn die vroeyvrouw". Niet alleen vroedvrouwen dus, maar ook vroede (wijze) vrouwen. Het verschil tussen verloskunde of geneeskunde en magie is dan nog niet zo groot. Nog altijd werken de chirurgijns met astrologische tabellen als ze iemand moesten aderlaten en nog in 1521 wordt een vrouw die het recht om chirurgijn te zijn van haar man heeft geërfd, veroordeeld omdat ze iemand een amulet met een levende spin om de nek heeft gehangen. Ook dat wordt "wychelingen" genoemd, maar de veroordeling is hier niet gebaseerd op toverij doch op het onbekwaam uitoefenen van de geneeskunde.

De magie is dus voor een groot deel in handen van vrouwen uit de beroepsbevolking. Het zou me niet verbazen als we de toveressen moesten zoeken in dezelfde kringen als koppelaarsters. Het gaat hier niet om magie met een bijzonder satanisch karakter, integendeel, de Utrechtse gaan bij een wijze vrouw op bezoek als ze genezing zoeken of als ze iets willen weten over hun toekomst. In dat licht moeten we ook de handelingen, beschouwen van moeder Griete, eveneens een vroedvrouw, die een vrouw aan een kind wilde helpen. De toverpraktijken beantwoorden aan een duidelijke behoefte, ze zijn als het ware vertrouwd en daarom is de "ergheid" gering en zijn de straffen laag, rond de 5 s.

(Uit: D.A. Berents, *Misdaad in de middeleeuwen*, Utrecht 1976)

2 Heksengeloof en heksenvervolging historisch bekeken

1. Hekserij in de oudheid

De Romeinse schrijver Apuleius kreeg in de tweede eeuw na Christus bekendheid door het schrijven van de roman "De gouden ezel". Hij schetste daarin op een grappige manier de gewoontes en gebruiken van zijn tijd. In het hierna volgende stuk is de hoofdpersoon in de Griekse plaats Larissa aangekomen, waar een oudere man een bewaker tracht aan te werven die een nacht de wacht moet houden bij een overledene. Een inwoner legt uit, waarom er een bewaker nodig is.

"Ik kan zien dat je een vreemdeling bent, anders zou je wel weten dat je in Thessalië bent, waar de heksen gewoon zijn om stukken vlees van de gezichten van de doden af te knagen om deze te gebruiken bij het maken van hun magische dranken."

(De hoofdpersoon is echter niet bang en hij treedt in

dienst bij de oude man, die hem meeneemt naar huis.)

Toen ik alleen was met het lijk, wreef ik in mijn ogen om wakker te blijven en ik probeerde de moed erin te houden door te zingen. De schemering ging over in de nacht en de nacht werd donkerder en donkerder totdat het normale tijdstip waarop ik anders naar bed ging, voorbij was. Het liep tegen middernacht. Ik had me eerst alleen een beetje ongemakkelijk gevoeld, maar nu begon ik echt bang te worden. Plotseling wurmde zich een wezel door een gat in de deur. Hij stond vlak bij me stil en keek me aandachtig aan. De vermetelheid van het dier was schokkend, maar ik schreeuwde: "Ga weg, smerig beest, of ik breek je nek! Schiet op en ga verstopperijtje spelen met je vriendjes, de muizen. Hoor je me? Ik meen het!"

Het dier draaide zich om en liep weg, maar tegelijk

De duivel neemt een heks mee (afbeelding uit Bazel, 1577)

overviel mij plotseling een diepe slaap en ik werd meegesleept in een bodemloze golf van dromen. Ik viel op de grond en ik lag daar zo diep in slaap dat zelfs Apollo van Delphi niet had kunnen beslissen, wie van ons tweeën nu het lijk was, het lichaam op de tafel of het lichaam op de vloer.

(Als de dag aanbreekt, ontwaakt hij. Tot zijn opluchting ziet hij dat het lichaam nog intact is. De weduwe komt huilend binnen en roept haar huismeester)

"Philodespotus, kom hier! Betaal deze jongeman met een zijn loon uit. Hij heeft goed de wacht gehouden." Terwijl deze het geld uittelde, zei ze: "Mijn dank voor je trouwe diensten, jongeman, beschouw je als mijn gast". Verrukt over mijn geluk gooide ik de glimmende gouden munten op en ving ze weer op. "Mevrouw, ik ben u zeer dankbaar. Ik zal u met veel genoegens weer helpen als u mijn diensten weer nodig heeft." Nauwelijks had ik dit gezegd of alle aanwezigen drongen op me toe met slagen en vloeken. De een sloeg me in het gezicht, de ander stootte zijn ellebogen tegen mijn schouder, iemand anders schopte me, mijn ribben werden gekneusd, ze trokken aan mijn haar en mijn kleren werden gescheurd.

(Naar: Apuleius, De gouden ezel, in P. Haining (ed.), *The Necromancers*, London 1972)

2. De middeleeuwen

Het volgende stuk, de Canon episcopi, is een kerkelijk besluit en gaat terug tot de negende eeuw. In 906 komt het voor het eerst voor in een verzameling kerkrechtelijke besluiten en het was nog eeuwenlang een onderdeel van het kerkelijk recht.

Sommige slechte vrouwen, die zich wendten tot Satan en verleid worden door de illusies en waandenbeelden van demonen, geloven en verklaren dat ze 's nachts met Diana op bepaalde dieren rijden in het gezelschap van ontelbare vrouwen. Daarbij leggen ze geweldige afstanden af en gehoorzamen Diana, die ze oproept, als meesters.

Maar het zou beter zijn als zij alleen zouden omkomen

Een heks veroorzaakt een schipbreuk (afbeelding uit Rome, 1555)

in hun ongeloof en als ze niet zoveel anderen met zich meesleepten in de put van hun ongelovigheid. Want vele mensen worden door deze misvatting bedrogen en geloven dat het waar is en dwalen van het echte geloof af en vervallen tot heidense dwalingen, als ze denken dat er een godheid of een macht is buiten de ene God. Daarom moeten priesters overal prediken dat dit niet waar is en dat zulke waandenbeelden afkomstig zijn van de boze geest die hen in dromen misleidt. Wie wordt niet af en toe in zijn dromen buiten zichzelf geleid en ziet dan veel in zijn slaap wat hij overdag nooit zag? En wie is dan zo dwaas dat hij gelooft dat dat echt met zijn lichaam gebeurt, terwijl het alleen in zijn geest gebeurt?

(Naar de Canon episcopi, in: A.F. Scott, *Witch, Spirit, Devil*, London 1974.)

3. Bul van paus Innocentius VIII, 1484

Het is ons onlangs ter ore gekomen, zeer tot onze zorg, dat in sommige delen van Noord-Duitsland en in de provincies, steden, gebieden, districten en diocesen van Mainz, Keulen, Trier, Salzburg en Bremen, vele mensen van beiderlei kunne, niet gedachtig aan hun zieleheil en afdwalend van het katholieke geloof, zich hebben overgegeven aan duivels.

Door hun bezweringen en aanroepingen, betoveringen en andere vervloekte spreken en handelingen vernietigen zij kinderen in de schoot van hun moeder, het jonge vee, de vruchten van de aarde, de druiven, de vruchten van de bomen, ja mannen en vrouwen, lastdieren, kuddedieren zowel als andere dieren, wijngaarden, boomgaarden, weiden, graan, boekweit en andere planten. (. . .)

Daarom beslissen wij dat bovengenoemde inquisiteurs worden gemachtigd om over te gaan tot de rechtvaardige berisping, gevangennamen en bestraffing van allen die dergelijke misdaden hebben begaan.

(Uit: A.F. Scott, *Witch, Spirit, Devil*, London 1974)

4. De heksenhamer

De "bovengenoemde inquisiteurs" uit de vorige tekst waren Henricus Kramer en Jacobus Sprenger. Zij schreven in 1486 de *Malleus Maleficarum* of Heksenhamer, een boek dat als het ware een handleiding vormt bij het vervolgen van heksen. Het boek is verdeeld in drie delen. In het eerste leest men, waarom hekserij kan bestaan (vooral dankzij de duivel), in het tweede staat hoe heksen werken en wat men ertegen kan doen; het derde deel beschrijft de manieren om een heksenproces te houden. Hieruit het volgende:

Maar heksen alleen maar te straffen zoals men ketters straft, lijkt niet voldoende, omdat ze niet eenvoudigweg ketters zijn maar afvalligen. Bovendien zijn ze niet afvallig van het geloof uit angst voor mensen of omdat ze genot willen, maar geven ze zelfs eerbetoon aan de duivels door deze hun lichaam en hun ziel aan te bieden. Hierdoor is het duidelijk dat zij, hoezeer ze ook spijt kunnen hebben en terugkeren tot het geloof, niet moeten worden gestraft zoals andere ketters met levenslange gevangenisstraf, maar dat zij de allerergste straf moeten krijgen. En vanwege het kwaad op aarde dat zij mensen en dieren op verschillende manieren aandoen, vereist de wet dit ook.

(Uit: H. Kramer en J. Sprenger, *Malleus Maleficarum*, London 1971)

5. Ontwikkeling van de heksenvervolg

Men zou verwachten dat in de periode van de renaissance, toen velen zelfstandig en kritisch gingen nadenken, het geloof in de hekserij wel zou afnemen. De werkelijkheid is anders. Het geloof in heksen in de zestiende en de zeventiende eeuw was niet een oud bijgeloof dat weldra zou verdwijnen, zoals de profeten van de

voortgang zouden veronderstellen. Het was een nieuwe kracht, die voortdurend groeide met het verstrijken van de tijd. Je zou kunnen zeggen dat je in die jaren van schijnbare verlichting de duisternis duidelijk won ten koste van het licht.

Het is natuurlijk waar dat na de uitvinding van de boekdrukkunst een groter aantal bewijzen van heksenvervolg is overgebleven. Maar zelfs als je daarmee rekening houdt, kan er geen twijfel zijn dat het geloof in heksen groeide na de renaissance. De gelovigheid aan de top van de samenleving nam toe en dat leidde tot vervolgingen; deze vervolgingen zelf werden afschuwelijker. Er vielen meer slachtoffers. De jaren 1550 tot 1600 waren erger dan de jaren 1500 tot 1550 en de jaren 1600 tot 1650 waren nog veel erger.

(Naar: H.R. Trevor-Roper, *Religion, reformation and social change*, London 1967)

6. Enkele gegevens

- a. Door de ontdekkingsreizen nam de hoeveelheid zilver en goud in Europa toe. Daardoor stegen de prijzen en deze stijging was groter dan die van de lonen. Er ontstonden grotere tegenstellingen tussen arm en rijk.
- b. De vorsten beriepen zich erop dat zij hun macht van God ontvangen hadden. Zij wilden absoluut regeren. De belastingen stegen.
- c. Door de hervorming ontstond er in het begin van de zestiende eeuw een breuk in de Room-Katholieke kerk. Velen gingen over tot een ander geloof.
- d. 1546-1555: godsdienstoorlogen in Duitsland.
1562-1598: godsdienstoorlogen in Frankrijk.
1568-1648: tachtigjarige oorlog.
1618-1648: dertigjarige oorlog in Duitsland.
1642-1648: burgeroorlog in Engeland.

3 Protesten tegen de heksenvervolg

1. Wier

Johann Wier (1515-1558) was een Nederlandse medicus die lijfarts werd van de hertog van Gulik. In zijn boek "De praestigiis daemonum" (1563) wendde hij zich tot de keizer en tot alle vorsten om hen van de onzin van de heksenprocessen te overtuigen. Toen echter de vervolgingen toenamen, kon hij zich slechts aan de brandstapel onttrekken door te vluchten.

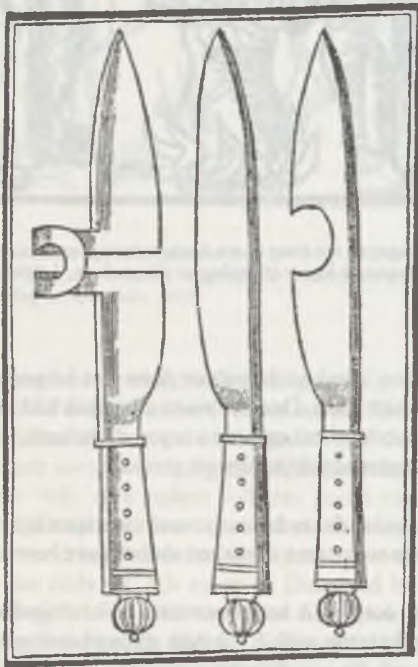
Hij noemde de magie een vorm van zinsbedrog die door demonen werd veroorzaakt. De geesten in de hel verschenen volgens hem niet in werkelijkheid aan de mensen, maar ze riepen alleen een beeld van zichzelf in het hoofd van de bezweerders op. Ze konden ook geen echte toverkunsten volbrengen, ze konden alleen de to-

venaar en zijn gezelschap zo beïnvloeden dat deze zich allerlei wonderlijke dingen inbeeldden en deze voor werkelijkheid aanzagen. Deze inbeeldingen — wij zouden het illusies noemen — waren zo echt dat ze niet door de mensen zelf konden zijn opgeroepen, maar alleen door demonen. Meisjes en vrouwen beeldden zich wel in dat zij met tovenarij aan mensen en dieren schade hadden toegebracht, maar in werkelijkheid hadden de duivel en zijn hellegeesten hun dit alleen maar voorgespiegeld.

Er bestaat volgens hem een belangrijk verschil tussen tovenaars en heksen. Tvenaars zijn verantwoordelijk voor hun doen en laten, het is hun eigen wens dat de

duivel ze bedriegt. Heksen daarentegen zijn willoze slachtoffers van satanische streken. Ze zijn door geestesziekte of door de pijn van folteringen ontoerekeningsvatbaar en daar maakt de duivel misbruik van door ze in de war te maken met zijn drogbeelden. Voor de onverbeterlijke heksenvervolgers geldt de verontschuldiging niet dat ze door de duivel verblind zijn. Onvervaard klaagt Wier deze onmenschen aan, die zich aan zo talloos vele gruwelen schuldig maken:

To thrust a knife through your arme, and to cut halfe your nose asunder, &c.

TO be readie in the use and perfect in the practise of these knives here portraied, see page 347. and 348.

Illustraties uit "The Discoverie of Witchcraft" van Scot (1584). Daarin staat links van de afgebeelde messen nog de tekst: "The middle most knife is to serve for shew; the other two be the knives of device." Naast de rechte afbeelding staat: "The forme of ye planks" en "The order of the action, as it is to be shewed."

2. Bodin en Scot

In de zestiende eeuw ontstond een felle discussie tussen voorstanders en tegenstanders van de heksenvervolgingen. De Fransman Jean Bodin (1530-1597), die overigens een voorstander was van godsdienstige verdraagzaamheid, bestreed de opvattingen van Wier. In zijn boek "De la démonomanie des sorciers" somde hij onder andere vijftien misdaden van heksen op. De Engelsman Reginald Scot reageerde daar weer op in zijn boek "The discoverie of witchcraft" (1584). Hij koos de partij van Wier en nam uit diens boek belangrijke stukken over. In het volgende gedeelte worden enkele van de vijftien misdaden weergegeven die Bodin noemde, gevolgd door de commentaren van Scot.

Gij tirannen, bloeddorstige rechters, slachters, beulsknechten en wilde rovers, die de menselijkheid verdreven hebt en geen genade kent! Ik daag u voor Gods rechterstoel, die tussen ons beslissen zal, waar de waarheid, die gij met voeten hebt getreden en begraven, zal opstaan en u verdoemen; wraak gebiedend voor uw onmenselijkheden.

(Naar: K. Baschwitz, Heksen en heksenprocessen, Amsterdam 1964)

To cut off ones head, and to laie it in a platter, which the jugglers call the decollation of John Baptist.

WHat order is to be observed for the practising heereof with great admiration, read page 349, 350.

1. Ze verwerpen God en alle godsdienst.

Antwoord: laat hen daarvoor sterven of op zijn minst behandeld worden als heidenen of afvalligen.

2. Ze vloeken en misbruiken Gods naam en dagen hem uit.

Antwoord: laat de wet worden toegepast zoals in Leviticus 24 en Deuteronomium 13 en 17 staat.

3. Ze geven hun geloof aan de duivel en zij vereren hem en brengen hem offers.

Antwoord: men moet hen oordelen in overeenstemming met dezelfde wet.

4. Ze beloven plechtig hun nageslacht aan de duivel.

Antwoord: Deze belofte komt voort uit een oneven-

wichtige geest en men moet er geen aandacht aan schenken, omdat ze deze belofte niet kunnen nakomen; het zal ook niet waar blijken te zijn. (. . .)

10. Ze koken kinderen nadat ze deze vóór de doop hebben gedood, totdat hun vlees drinkbaar is.

Antwoord: dat is onwaar, ongeloofwaardig en onmogelijk.

11. Ze eten het vlees en drinken het bloed van mensen en kinderen openlijk.

Antwoord: Dan zijn ze verwant aan kannibalen. Maar ik geloof dat geen eerlijk mens in Engeland en Frankrijk dat ooit door heksen heeft zien doen. Als ze het al zouden doen, denk ik dat het hen zou vergiften.

12. Ze doden mensen met vergif.

Antwoord: dan moeten zij daarvoor hangen.

(Uit: R. Scot, *The discoverie of witchcraft*, 1584)

3. Scot over de beschuldigingen

De fabeltjes over hekserij hebben zo diep wortel geschoten in de harten van de mensen, dat bijna niemand met geduld de straffen van God kan verdragen. Want als enige tegenslag, verdriet, ziekte, verlies van kinderen of koren, vee of vrijheid de mensen overkomt, roepen ze meteen dat het door heksen komt. Alsof er geen God van Israël is die alle dingen bestuurt volgens zijn wil, die zowel rechtvaardigen als onrechtvaardigen straft met smarten, epidemieën en ziekten zoals hij goedvindt. Maar ze zeggen dat zekere oude vrouwen hier op aarde, die heksen worden genoemd, noodzakelijkerwijze de rampen van alle mensen veroorzaken; alsof ze zelf onschuldig zijn en niet zulke straffen verdienen!

Als ze zeggen dat het onheil wordt veroorzaakt door de hulp van de duivel, die wonderen kan doen, waarom laten dan dieven hun diefstallen niet door wonderen plaatsvinden, terwijl ze toch op even goede voet staan met de duivel? Het onheil dat men aan heksen toeschrijft, gebeurt ook waar er geen heksen zijn en het gaat door als ergens heksen zijn opgehangen en verbrand. Waarom zouden we dan daar de oorzaak in zoeken, terwijl het toch weer gebeurt als die oorzaak is weggenomen?

(Uit: R. Scot, *The discoverie of Witchcraft*, 1584)

4. Von Spee

Een tussenpositie werd ingenomen door de Duitse hoogleraar Friedrich von Spee in zijn boek *Cautio criminalis* (1631):

Ongelofelijk is het bijgeloof, de afgunst, het gefluister en het geroddel van de gewone mensen in Duitsland, die noch gestraft worden door de overheid, noch berispt door predikers. Dit zijn de oorzaken die het eerste de verdenking van hekserij gaande maken. Alle straffen van de goddelijke gerechtigheid waarmee God de mensen in de heilige schrift heeft bedreigd, schrijft men toe

Door een haan en een slang in een kookpot te stoppen, maken heksen bliksem, donder en hagel (afbeelding uit Straatsburg, ± 1490)

aan heksen. God en de natuur doen niet langer iets, de heksen doen alles. Daarom eisen allen met luid misbaar dat de overheid zal optreden tegen de heksen, die hun eigen tongen zo talrijk hebben gemaakt.

Het waanidee dat er bij ons zoveel tovenaars zijn, wordt door twee voornamelijk oorzaken als het ware bevrucht en gevoed.

De eerste oorzaak is het onverstand en het bijgeloof van het ongeletterde volk (. . .) Alle natuurkundigen leren ons dat ook die verschijnselen die wel eens iets afwijken van de gewone loop van de natuur, alleen en uitsluitend uit de natuur zelf voortkomen. Zo bijvoorbeeld ongevoel hevig plasregens, gruwelijke hagel en vorst, machtige donderslagen e.d.

De geneesheren en degenen die ervaring hebben in de artseneij leren dat vee en mensen onderworpen zijn aan speciale ziekten. Van beide soorten komen er vaak nieuwe gevallen voor, die de geneesheren niet kunnen begrijpen (. . .) Zo schrijven de geneeskundige geleerden. Maar daarvan is in Duitsland niets te merken, zeker niet bij het gewone boerenfolk. Laat er maar eens sterfte komen onder het vee, laat er eens een angstwekkend onweer komen; als er dan geen geneesheer of veearts aanwezig is, die van zulke verschijnselen verstand heeft, of als de ziekte zo diep geworteld is dat ze niet meteen wil wijken voor de geneesmiddelen van de arts, dan vallen we terstond weer terug op onze lichtvaardigheid en ons bijgeloof. Dan zeggen we dat het tovenarij moet zijn. We geven de tovenaars de schuld en overtuigen onszelf ervan dat het niet anders kan zijn. Als er dan iemand voorbij komt of erbij staat of zomaar

Een heks schiet een betoverde pijl naar een boer. Hierdoor zwelt zijn voet op. Genezing is alleen mogelijk via hekserij, en tegen betaling. (afbeelding uit Konstanz, 1489)

aan komt lopen en hij doet toevallig iets of praat toevallig over dit of dat, dan heeft die de schuld. Door ons geklets maken we hem in de hele buurt verdacht.

De tweede oorzaak is de afgunst en de slechtheid van het gewone volk. Alle andere volkeren geven toe dat God volgens de rijkdom van zijn wijsheid sommige mensen in hun bezit, hun handel en tijdelijke goederen meer zegen dan anderen. Als zoiets in Duitsland bij gewone mensen voorkomt, die niet door het geluk gezegend zijn, dan steken ze de koppen bij elkaar en zijn het er al snel over eens dat dit zonder tovenarij niet mogelijk kon zijn. Deze verdenking wordt nog sterker als ze merken dat iemand van hun soort die meer geluk heeft, in de kerk eerbiediger is dan anderen, dat hij zijn rozenkrans ook buiten de kerk draagt en gebruikt, of als ze van hem horen dat hij op zijn akker of voor zijn bed op de knieën valt en gaat bidden en andere vrome dingen doet. Is dit niet onrechtvaardig? Zoiets hoor je toch niet over andere volkeren. Maar die andere volkeren geven dit soort oorzaken geen kans. Ze stoppen de bronnen van de laster bijtijds dicht. Daarom hoort men bij hen veel minder van tovenarij dan bij ons. Intussen wil ik niet beweren dat er bij ons in Duitsland geen heksen of tovenaars zouden zijn. Ik geef graag toe dat die ook bij ons voorkomen. Maar ik voeg er dit aan toe. De onpartijdige, redelijke lezer kan geen andere konklusie trekken dan deze: als men bij het onderzoek en de bestraffing van deze zonde (n.l. tovenarij) doorgaat op de manier waarop men hier al een tijd lang is opgetreden, dan moeten er onder het grote aantal mensen die zo zijn terechtgesteld zeer veel onschuldigen zijn geweest en dan zullen het er ook in de toekomst nog veel meer zijn. Zo

kan men niets met minder zekerheid vaststellen dan het nauwkeurige aantal werkelijk schuldigen die zijn terecht.

(Uit: F. von Spee, *Cautio criminalis* 1631. Historische teksten L.P.C. 2.2.)

5. Johan van Heemskerck

Met name in de Republiek der zeven verenigde Nederlanden ontstond een klimaat van redelijk denken en verdraagzaamheid. De Nederlandse schrijver Johan van Heemskerck werd niet speciaal bekend wegens geschriften over hekserij, maar het volgende fragment uit zijn "*Batavische arcadia*" (1637) geeft een beeld van de opvattingen die sommigen hier hadden.

De voorgeschiedenis van het verhaaltje is als volgt. Een goede vorst had gehoord dat twaalf vrouwen waren aangeklaagd als "tooveressen". Voordat hij wilde toestemmen in hun terechtstelling, wilde hij eerst onderzoeken of hun bekentenissen wel in overeenstemming waren met de werkelijkheid. Onder de vrouwen was er één van uitnemende schoonheid die allerlei wilde verhalen vertelde over wat zij gedaan had; onder meer vertelde zij dat ze kon vliegen. De vorst stelde haar in de gelegenheid om dat te bewijzen:

De vorst, met sommige van sijne voorneme raden, mitsgaders de rechter en ampt-man van de plaatse met eenige geestelijke, gaan daar na toe. De vrouwe wert in sulcken kamer alsse aanwees op haar vrije voeten gesteld. Sy langht voort¹ een smulligh smeerpotjen uyt een oudt bestoven kassen, neemt een besem tusschen haer beenen, daer na besmeert haar selven met een weinigh van 't voornoemde smeer onder d'oxelen, onder de neus en in de slapen van 't hooft, waer op eenige woorden preutelende, die noch sin noch verstant in en hadden, soo dede sy een averechtschen sprongh in 't ronde, even gelijk een hont, die na sijn staert om loopt, en daar mede vielse als beswijmt ter aerden, met den besem tusschen haer beenen, soo vast in 't slaep zijnde, datmen haer niet dan beswaerlijck scheen te sulen kunnen wacker krijgen. Dit slapen duurde twee volle uren, tot groote verwonderinge van alle de bystaenders, die, verbaest zijnde, verwachten, wat hier eyndelijck van werden wilde.

De twee uren verstreken wesende, soo stondt sy, noch half in den dut zijnde, metter vaert weder op, en, haer met haer besem tusschen de beenen onder de schoorsteen vindende, soo vraeghde sy (nu volkomenlijck wacker geworden en eenighsints buyten de voorgaende duyselinge zijnde), of men haer niet wel hadde sien weder te schoorsteen inkomen, gelijk sy te voren daer uit gevlogen was? De Prins (om haer voorts te degen uyt te hooren), veynsende van ja, vraeghde waerse ondertuschen geweest en watse al gedaen hadde? Waer op sy met een groote versekertheit seyde, datse veel hondert mijlen van dear was geweest, daer men soo gedanst en gesprongen hadde, datser noch vermoeyt van was. Dat-

se aldaer onder anderen hadde gesien een seker bejaert man met een langen grijsen baert, die den dans leyde, hebbende een swarte fluweellen mutse op 't hooft, een goude keten om den hals, en voorts van boven tot onderen hem beschrijvende van soodanigen gestalte en wesen, dat de Prins en alle d'andere omstaenders hem kennende wierden voor een van de hof-richters, aldaer tegenwoordigh, die menige van dese verdwaelde menschen hadde helpen veroordeelen en ten vyere verdooemen. De vorst wiert lachende en vraeghde de vrouwe (op den rechter wijsende), of degene, diese den dans hadde sien leyden, desen niet eenighsints en geleeck? Waer op sy, hem wat naeuwer besierende, tot antwoord gaf, dat hy degene, diese aen den dans gesien en aldaer by de hant gehadt hadde, niet alleen geleeck, maer datse daer op den doot wilde sterven, dat hy 't selfs was. Verder ondervraeght zijnde, watse meer uytgerecht hadde, soo seide sy, datse in de weder-om-komste tegens de mast van een schip, in den Rijn seylende, aengevlogen was, soo dat het schip hadde moeten water scheppen en in gevaer was geweest van te vergaen, waer of datse een buyl in haer hooft behouden hadde, de welcke sy toonde, en bevond in der daet waer te zijn. Maer hadde die gekregen, soo alsse eerst op haren om-sprongh duyselende ter aerden viel. Voorts verhaelde sy, datse het koorn op sekeren acker, buyten 't steden gelegen, met de staert van haer besem hadde ter aerden geslagen. Waer na zijnde doen sien, soo bevont men, dat het koorn daer omtrent was neer-geslagen door een dwerlwint, doch niet op de genoemde plaatse alleen, maar oock op andere daer rontom, noch oock

niet juist op den tijt, dat sy in 't slaep gelegen had. Vele andere vreemde bejegeningen vertelde sy noch, waer geen proeve van konde genomen worden, en daer onder verscheyden, die buiten alle schyn van mogelijkheyt waren.

De medoogende Vorst, nadat hy haer met groot gedult hadde uytgehoort, seyde haer aen, met toestemminge van alle de by-staenders, hoe sy noyt uyt de kamer geweest, maer alleen daer in 't slaep was gevallen ende allen dese dingen, diese verhaelt hadde, slechts hadde gedroomt. Langh was sy eerse sulcks wilde geloof geven, en eer men haer daer toe konde brengen was uyt het hooft te zetten, dat haer niet in der waarheyt gebeurt was, 't geen sy voer waer vertelt hadde. Eyndelijck men dede haer sien de proeve van 't smeer, daerse haer mede hadde gesmeert, aen een hont, die gestreecken zijnde onder zijn neus, terstont duyselende ter aerden viel, zijn beenen van hem stekende, niet anders dan of hy doot waer geweest. Waer op sy eenigh nadenken krygende, soo dede de Prins' haer in zijn bywesen door sijne godt-geleerde onderrechten en vermanen van hare sinnen van sulck by-geloof af te trekken, en haer vertrouwen alleen te stellen op degene, die al-goet en al-machtigh zijnde, alles ten goede van sijne schepselen bestiert en deselve door haer ongeloove by wylen laet vervallen tot sulcke vertwijffelheden, als sy dus lange in gevonden hadde, haer daer mede van alle verdere straffe ontslaande en buyten alle moeyten van gerechtsdwanck stellende.

1) *Langht voort, haalt voor den dag.*

DE BETOVERDE WEERELD,

Zijnde een

GRONDIG ONDERSOEK

Van 't gemeen gevoelen aangaande de GEESTEN, derselver
Aart en Vermogen, Bewind en Bedryf, als ook 't gene de
Menschen door derselver kragt en gemeenschap doen

In vier Boeken ondernomen

Van

BALTHASAR BEKKER S.T.D.

Predikant tot Amsterdam.

AMSTERDAM,

By DANIEL VANDEN DALEN,
Boekverkooper op 't Boekhof / heijden de Beurs. 1691.

6. Balthasar Bekker

Grote bekendheid kreeg Balthasar Bekker met zijn boek "De betoverde weereld" (1691). Hij was predikant in Amsterdam, maar een jaar na het verschijnen van zijn boek werd hij afgezet. Dit was niet om dat hij het bestaan van heksen loochende, maar omdat hij vertelde dat de duivel op aarde geen macht meer had. Het stadsbestuur gaf hem echter wel een jaargeld.

In zijn boek stelde hij de bijgelovigheid aan de kaak van de mensen die overal invloed van boze geesten, tovenaars en heksen zagen en protesteerde hij tegen de vervolgingen, omdat hekserij niet bewijsbaar was:

De Reghters en de Reghtsgeleerden sullen hunne consciënten niet meer beswaren met so veel onnosel bloeds te plen-gen als om opgedichte en verdichte Toverye ter dood

gebraght; en niet alleen ter dood maar levendig verbrand. *De zielbesorgers* van sodanige personen in hun uiterste sullen hunne zielen niet bezwaren door die arme menschen gansch verkeerlik van hunnen sterfensplicht te onderrichten. *De Vortsen en de Overheden* sullen hunne landen en steden so van onderdanen niet ontbloten en de fondamenten niet doen wankelen door aan te stellen of ook toe te laten *sulke ongerechte reghtsplegingen over sogenaamde Toverye*.

Ik stemme geerne toe het gene van die andere misdaden is geseid; die weet ik elk wat se zijn: maar geensins *van de Toverye die niemand weet*; De reghter niet noch de getuige noch de beschuldigde; noch die daar bystaan en daar na verklaren dat sy der hebben sien om tovery verbranden en dat er daarom sekerlik ook sulke zijn.

4 Aantallen en strengheid

Nu we iets weten van de ontwikkeling van het geloof in heksen en de heksenvervolging, wordt het tijd om ons af te vragen, welke rol de heksenprocessen in de samenleving van vroeger hebben gespeeld. Waren er veel heksenprocessen of viel het wel mee? En welke straffen werden er gegeven? In de volgende teksten zul je daarover verschillende meningen tegenkomen. Eerst volgen er twee stukken van wat oudere boeken over algemene geschiedenis.

1. Aantallen in Duitsland

De heksenprocessen verkregen tegen het einde der 16de eeuw in Duitschland eene uitbreiding, grooter dan in eenig ander land van Europa. De cijfers van verbrande heksen, die ons uit de verschillende Deutsche landen meegedeeld worden zijn werkelijk huiveringswekkend; te meer, indien wij in het oog houden, dat zij op verre na het juiste getal niet aanduiden, en slechts een betrekkelijk klein gedeelte van de wegens tooverij ter dood gebrachten bij het nageslacht bekend geworden is.

De heksenrechter van Fulda, Balthasar Vosz, beroemde zich er op, dat hij 700 personen van beiderlei kunne had laten verbranden en dat hij hoopte, het duizendtal vol te maken. In tien jaar tijd — 1640 tot 1650 — werden volgens nog bewaard gebleven oorkonden alleen in zeker graafschap van Duitschland 242 heksen verbrand, waaronder ook kinderen van 6 jaren. Op één dag liet een heer van Ranzow in Holstein 18 heksen verbranden. Wij zouden nog vele dergelijke cijfers kunnen noemen, en zij leeren ons, dat in den loop eener eeuw in Duitschland ten minste 100.000 menschen als slachtoffers van die gruwelijke processen gevallen zijn.

(Uit: A. Streckfuss, De geschiedenis der wereld IV, Zwolle 1887)

2. De strengheid van de vonnissen

De bekentenis van eigen schuld was evenwel nog niet voldoende voor den fanatieken ijver der rechters. Uit één proces moesten meerdere vonnissen voortvloeien; daarom vergden zij opgave van andere personen, die de heksendansen ook hadden bijgewoond. Als de veroordeelde, om geen onschuldigen verdacht te maken, uitvluchten zocht, hernieuwde men de folteringen, totdat de gemartelden eindelijk in vertwijfeling den eerste den beste noemden of de personen opgaven, naar wie de rechters vroegen. De aldus aangeklaagden werden dan eveneens voor het gerecht gedaagd, gefolterd en met hun aanklagers ten vure verwezen. De veroordeling en terechtstelling geschieden in zulke gevallen, evenals dat later gebeurde onder de Fransche Revolutie, bij massa's. In plaats van af te gaan op iedere bekentenis afzonderlijk, onderteekende de rechter een lijst van de tot den vuurdood veroordeelden en stelde deze ter hand aan de beulen, met de voltrekking der vonnissen belast. Ieder veroordeelde werd aan een paal gebonden en, als hij zich niet boetvaardig toonde, langzaam van onder op verbrand. Tot verscherping van de doodstraf diende het sleepen naar de gerechtsplaats en het nijpen met gloeiende tangen. Dengenen, bij wie men meende, dat verzachtende omstandigheden moesten in aanmerking genomen worden voor hun schuld, viel een vlugger dood te beurt door onthoofding of worging, en dan eerst werden de lijken verbrand.

(Uit: F.J. Holzwarth, Weltgeschichte, in: J. Kleijntjens en H.H. Knippenberg, Schetsen uit de nieuwe geschiedenis, Amsterdam z.j.)

3. Enkele uitspraken van historici:

Kurz: Ten gevolge van de bul van 1484 werden 300.000 heksen gedood.

Terechstelling, waarschijnlijk van Marigje Arriens, 70 jaar oud, in Schoonhoven, 1577.

Een ander: Alleen in de zeventiende eeuw al werden 100.000 heksen verbrand.

Jean Palou: Van de zestiende tot het einde van de achttiende eeuw werden in Duitsland meer dan 30.000 heksen gedood. Een rechter Carpzow liet alleen al 20.000 mensen terechtstellen.

N. van Werveke: Van 1450 tot 1700 werden in Luxemburg 30.000 heksen veroordeeld, waarvan er twee derde deel ter dood werd gebracht.

(Naar: F. Vanhemelryck, *De bestraffing en de frequentie van de hekserij*, in: *Revue Belge* 1971)

4. De gegevens in één enkele stad (Utrecht)

Als we een heks omschrijven als een vrouwelijke tovenaars, dan zijn er wel degelijk gevallen van hekserij. In de middeleeuwen werd gewoonlijk ook vergiftiging bij de toverij gerekend, een bewijs dat de grenzen tussen het natuurlijke en het bovennatuurlijke niet scherp getrokken waren. In ons materiaal komt vergiftiging echter niet voor.

De houding van het stadsbestuur tegenover toverij blijkt uit een bepaling van 1438. "Toverie ende beswe-

ringhe der quader gheesten om daeroff te horen, te weten of te sien" is, zo zegt de raad, "verboden inder heiligen kerken", maar aangezien dit verbod zo vaak overtreden is, wordt het nog eens duidelijk gesteld: men mag het niet doen of laten doen, anders wordt men vijf jaar verbannen. Als motief geeft de raad dus niet het stedelijk belang maar een kerkelijk gebod. En als men het jaar daarop de bepaling herhaalt, is de straf beperkt tot één jaar verbanning.

De betrekkelijke mildheid van de wetgeving vindt een bevestiging in milde vonnissen. Weliswaar lezen we in 1377 over een honderdjarige verbanning, maar in dat geval is er ook diefstal gepleegd, wat in die tijd op zichzelf al voldoende is voor honderd jaar. Verder straft men toverij met 1 tot 10 jaar, meestal 5 jaar. Alleen in 1451 en 1455 worden er eeuwige banvonnissen uitgesproken, het eerste gekoppeld aan tentoonstelling op de kaak, het tweede aan een geseling. Tot in de vijftiende eeuw ziet men toverij niet als een ernstig misdrijf. In Ieperen geeft men zeven jaar verbanning, in Gent een geringe boete, in Duitsland straft men ook licht, tenzij er ernstige schadelijke gevolgen schijnen te zijn.

(Uit: D.A. Berents, *Misdaad in de middeleeuwen*, Utrecht 1976)

Terechtstelling van een Doopsgezinde in Amsterdam, 1571. Kopergravure van Jan Luycken (1649-1712)

5. Aantal rechtszaken wegens hekserij, op grond van documenten vastgesteld.

Mechelen	1416-1659	38 zaken
Graafschap Namen	1500-1650	366 zaken
Tussen Samber en Maas	1613-1659	107 zaken
Noord Frankrijk	1371-1783	475 zaken
Dowaai en omgeving	1371-1708	85 zaken

(Naar: F. Vanhemelryck)

6. Aantal doodstraffen als onderdeel van het aantal heksenprocessen, op grond van documenten vastgesteld

Besancon	10 op de 25 processen
Genève	27 op de 120 processen
Dowaai	43 op de 85 processen
Noord-Frankrijk,	164 op de 475 processen

(Naar: F. Vanhemelryck)

5. De Inquisitie

Men vraagt zich af, waarom de mensen in hekserij geloofden. Een van de antwoorden die men op deze vraag heeft gegeven, is dat de bekentenissen van de veroordeelden met folteringen door de inquisitie zijn afgedwongen. De inquisitie was de geloofsrechtbank van de Rooms-Katholieke kerk, die wel uitspraken deed over iemands schuld, maar terechtstellingen en andere pijnlijke straffen aan de wereldlijke overheden overliet. Er was zowel een pauselijke als een bisschoppelijke inquisitie en de Spanjaarden maakten van de inquisitie een nationale instelling. De volgende teksten houden zich bezig met de vraag, in hoeverre de inquisiteurs verantwoordelijk waren voor de heksenwaan.

1. Terreur

De heksenvervolgingen zijn het werk geweest van een terreur, waar de mensen rechteloos en weerloos aan

waren overgeleverd. In hoofdzaak heeft het doorbreken van de bestaande rechtsorde, het invoeren van uitzonderingswetten, de activiteit van fanatieke vervolgers mogelijk gemaakt.

De heksenjagers waren om hun terreur te kunnen uitoefenen aangewezen op intimidatie door middel van lichamelijk geweld en bedreiging met de dood. De natuurlijke angst- en haatgevoelens van de bevolking met alle verblindende vanden waren op zich zelf niet toereikend voor het doel dat ze nastreefden. Daarom durfden ze zich nooit te verlaten op vrijwillige medewerking of lijdelijkheid.

Het meest effectieve middel tegen de waan bleek de vrijheid van het woord. Vanaf het begin van de heksenprocessen tot aan hun einde heeft de ervaring bij herhaling geleerd dat overal waar deze vrijheid bestond en een verschil in opvatting openlijk kon worden uitgesproken, dus daar, waar een openbare mening tot ontwikkeling kon komen, de heksenmoordenaars onherroepelijk werden teruggedreven.

(Uit: K. Baschwitz, *Heksen en heksenprocessen*, Amsterdam 1964)

2. Waaraan men een heks kan herkennen

Dit zijn de duidelijke tekenen waaraan men een heks kan herkennen:

1. Een ernstige beschuldiging is een mededeling van de mensen met wie de verdachte omgaat, dat hij of zij een heks is. Dit levert ernstige verdenking.
2. Als een mede-heks of tovenaars getuigenis aflegt dat iemand een heks is, hetzij vrijwillig, hetzij tijdens een onderzoek of bij zijn of haar dood.
3. Als na een vervloeking de dood volgt of tenminste enig onheil; want men weet dat heksen hun wandaden uitoefenen door vervloeking.
4. Als na vijandigheid, vechten of bedreiging enig onheil volgt.
5. Als de verdachte de zoon of de dochter, de dienaar of dienstares, of de huisvriend, buur of oude kennis van een bekende en veroordeelde heks is.
6. Als de verdachte het duivelsteken draagt.
7. Als de ondervraagde er omheen draait of zichzelf tegensprekt.

(Uit: William Perkins, *Discourse of the damned art of witchcraft*, 1608)

3. Jacobus VI van Schotland

Heksen moeten ter dood worden gebracht volgens Gods wet en de wereldlijke wetgeving van alle Christelijke naties. (...)

Men kan twee goede hulpmiddelen gebruiken. Het ene is hun teken te vinden en na te gaan of ze ongevoelig zijn. (Het teken dat genoemd wordt, is een moedervlek) Het andere is het feit dat ze drijven op water. Want zoals bij een heimelijke moord het lijk gaat bloeden als

De van hekserij verdachte Mary Sutton ondergaat de waterproef, 1612. Gedeelte van het titelblad van een pamflet "Witches apprehended, Examined and Executed (Londen, 1613)

het door de moordenaar wordt aangeraakt, zo blijkt dat God heeft gezorgd dat water heksen zal weigeren op te nemen omdat zij het heilige water van de doop hebben afgeschud. Evenmin kunnen hun ogen tranen vergieten, hoezeer men hen ook met pijnen bedreigt.

(Uit: Jacobus VI van Schotland, *Demonologie*, 1597)

4. Bezwaren

Men kan gemakkelijk zien dat foltering het hulpmiddel was in de meeste heksenprocessen en dat hierdoor heksen werden gemaakt in gevallen waar er geen heksen bestonden. Zonder foltering lijkt de grote angst voor heksen van de jaren na 1590 en de jaren na 1620 ondenkbaar. Maar kunnen we het hele geloof in heksen in feite wel toeschrijven aan de folteringen? Kunnen we veronderstellen dat het geloof in hekserij geen andere oorzaak had dan het fanatisme van de inquisiteurs die meegesleept werden door hun eigen bedenkels?

Ik moet bekennen dat ik dat moeilijk kan geloven. Het probleem blijkt ingewikkelder. Als de bekentenissen alleen maar een gevolg van de martelingen waren, dan zouden we moeten verklaren waarom zelfs in Engeland, waar geen foltering voor het gerecht bestond, de heksen allerlei absurde misdaden bekenden en waarom het volk dat allemaal maar geloofde en vooral waarom enkele van de meest scherpzinnige en beschaafde mensen in die tijd niet alleen het bestaan van de hekserij geloofden, maar zich ook actief met de verbreiding van dat geloof bezighielden.

(Naar: H.R. Trevor-Roper, *Religion, reformation and social change*, 1967)

5. Redenen van bekentenissen

Toen ik onderrechter was, ondervroeg ik enkele vrouwen die voor het gerecht hadden bekend. Een van hen, een wat onnozele vrouw, vertelde me onder geheimhouding dat ze niet had bekend omdat ze schuldig was, maar omdat ze een arme vrouw was die hard moest werken voor haar brood en die nu bekend stond als een heks. Ze wist dat ze zou verhongeren want niemand zou haar voortaan eten of onderdak geven en iedereen zou haar slaan en de honden op haar afsturen. Daarom wilde ze deze wereld verlaten. Zij weende bitter en zij riep op haar knieën God tot getuige van wat ze gezegd

had.

Een andere vrouw vertelde me dat ze bang was dat de duivel zijn rechten op haar zou doen gelden nu men haar zijn dienaar had genoemd en dat hij haar zou achtervolgen omdat hij wilde dat ze zou bekennen, zoals de predikant zei; en daarom wilde ze sterven. En predikanten zijn inderdaad vaak onvoorzichtig in hun ijver om die arme schepsels te laten bekennen en ik wil de aanbeveling doen aan de rechters dat ze deze vrouwen de verstandigste predikanten sturen en dat deze predikanten juist hierin voorzichtig zullen zijn.

(Uit: G. Mackenzie, Criminal law, 1678)

5 Waarom gelooft men in heksen?

In het voorafgaande zijn we meer dan eens redenen tegengekomen, waarom zowel vervolgers als vervolgd in hekserij wilden geloven. Kennelijk had men daar om de een of andere reden behoefte aan. Die reden is dus de functie die het heksengeloof in de samenleving had. In de volgende teksten zullen we nog iets verder op die functie ingaan.

1.

Doordat het heksengeloof persoonlijke rampspoeden verklaarde als gevolgen van hekserij schiep het bovendien de mogelijkheid tot tegenactie. De getroffene hoefde zich niet geheel machteloos te voelen, hij kon iets ondernemen. Hij kon tegen-magie laten bedrijven door een in hekserij-ziekten gespecialiseerde volksgeheeskundige, eventueel door de heks zelf. Het heksenproces bood zelfs de gelegenheid geheel af te rekenen met de aanstichtster van het kwaad, hetgeen nog het extra "voordeel" met zich meebracht dat men het hele dorp, de christenheid, een dienst bewees.

Verder kan nog als functie genoemd worden het uiten van agressie. Aangiften en getuigenissen werden, behalve door angst, vaak ingegeven door haat en afgunst. Over dit aspect van de vervolging geven de bronnen lang niet altijd inlichtingen. Wat er aan gegevens is, in processtukken en geschriften van uit eigen ervaring puttende schrijvers, geeft toch wel een beeld van de achtergronden van de processen. Om te beginnen moet onderscheid gemaakt worden tussen de kleinere processen met een betrekkelijk korte duur en een gering aantal verdachten, en de massa-processen, eigenlijk ketens van kleine processen. Verdachten waren zowel mannen als vrouwen, hoewel de vrouwen gewoonlijk in de meerderheid waren, en ze behoorden tot alle sociale lagen. Onophoudelijk folteren zorgde voor steeds nieuwe aanklachten, op grond waarvan steeds nieuwe arrestaties werden verricht die weer nieuwe aanklachten tot

3. Rituele kindermoord (gravure begin 18e eeuw, Frankfurt).
Uitbeelding van het verhaal dat Joden in 1475 in Frankfurt een kind vermoord hebben.

gevolg hadden enzovoort. Hierdoor ontstond een algemene sfeer van wantrouwen, angst en zelfs een zekere normloosheid. Voor sommigen was het heksenproces een goede gelegenheid om op een "nette" manier hun persoonlijke vijanden kwijt te raken. Ook de bij het proces betrokken ambtenaren kregen de kans om bij de vervolging persoonlijke voorkeuren te laten gelden. In Duitsland schijnt dikwijls rijkdom een criterium voor vervolging geweest te zijn. Het bezit van de wegens hekserij veroordeelde, werd namelijk meestal in beslag genomen en geheel of gedeeltelijk gebruikt voor de dekking van de proceskosten. Wat overbleef viel de heer van het dorp of de vorst toe. Alle bij de procesvoering betrokkenen profiteerden daarvan mee. Bij dergelijke processen speelden dus verschillende motieven een rol: hebzucht, angst, persoonlijke vijandschap. Van de relatie tussen aanbrengrer en aangebrachte is geen andere algemene typering te geven dan dat zij, om welke reden dan ook, slecht was.

(Uit: J.E. Toussaint Raven, Heksenvervolging, Bussum 1972)

2.

Als we de opleving van de heksenwaan in de jaren 1560 bekijken in zijn omgeving, dan zien we dat deze niet het gevolg is van protestantisme of van katholicisme maar van beide, of liever van het conflict tussen beide. Zoals de middeleeuwse dominicaanse predikers heksengeloof hadden toegeschreven aan de hele gemeenschap die zich tegen hen verzette, zo schreven zowel de protestantse als de katholieke predikers van het midden van de zestiende eeuw hetzelfde heksengeloof toe aan de gemeenschappen die zich tegen hen verzetten. De nieuwe opleving van het absurde geloof in demonen was niet het logische gevolg van een godsdienstige idee: het was het maatschappelijke gevolg van een hernieuwde oorlog van ideeën en het daarmee samengaande klimaat van angst. De partijen putten uit oude verhalen die al bestonden die in een gelijksoortige situatie waren uitgewerkt door hun middeleeuwse voorgangers.

(Uit: H.R. Trevor-Roper, Religion, reformation and social change, 1967)

3.

De hedendaagse beschaving kent ook heksen, maar het is nu gebruikelijk, hen verraders te noemen van een streven of een idee of een manier van leven. Het was logisch dat in het christelijke Europa eeuwenlang de heks werd gelijkgesteld met de ketter en de duivelverreder en dat hij als zodanig werd vervolgd door de kerk. Als de duivel recht tegenover Christus stond, moest de heks iemand zijn die in het geheim Christus de rug had toegekeerd en was overgelopen naar de duivel. In onze tijd hebben we ook een duidelijk gevoel van tegenstelling tussen de communistische en de niet-communistische wereld. Als de aanhangers van één van deze partijen in hoeken en onder bedden gaan kijken om verborgen vijanden te vinden die in het geheim sympathiseren met de tegenstander, dan krijgen we een echte heksenjacht.

De klassieke voorbeelden van de heksenjacht in de hedendaagse maatschappij zijn de zuiveringen van de communistische partij in Sovjetrusland en andere communistische landen. De "heks" in de communistische zuivering is iemand die in deze tegenstelling verrader is geworden door in het geheim burgerlijke sympathieën te koesteren of in het geheim naar het kapitalisme te neigen. Hij wordt ontmaskerd en door in zijn proces te "bekennen" neemt hij de schuld op zich voor dingen die hij onmogelijk gedaan kan hebben. Hij wordt gezuiverd en de groep heeft zijn solidariteit bevestigd.

Het is evenzeer terecht om het McCarthyisme een heksenjacht te noemen in tegenstelling tot een gewone politieke vervolging. Het is een heksenjacht omdat het de uitgezochte slachtoffers voor meer dan de helft tegemoet gaat. Het neemt mensen die nog geen misdaad hebben begaan en probeert ze op allerlei manieren in te passen in het beeld van de verraders van de Amerikaanse manier van leven.

(Uit: P. Mayer, Witches, 1954)

4.

Sociale, politieke, economische en godsdienstige veranderingen maken een samenleving erg gevoelig voor waandenkbeelden. In een sfeer van verwarring en onzekerheid verdragen de mensen de veranderingen niet meer en het is vooral deze sociale, politieke en godsdienstige onmacht die de aanleiding is voor paniek. Invloedrijke leden van de samenleving wijzen de "vijand van het volk" aan, bijvoorbeeld de heks, de ketter, de communist of de jood. Deze beruchte "vijand" krijgt dan de schuld van alle kwaad en onzekerheid.

Malinowski zegt dat deze neiging algemeen menselijk is. "Hierdoor kan de aanwezige haat worden gericht op zekere welomschreven groepen. Deze worden ervan verdacht dat ze het onheil veroorzaken waarvoor men anders de schuld zou moeten geven aan alle leden van de gemeenschap of de regering of het noodlot of andere elementen waartegen men niets kan ondernemen".

(Uit: A. Rebecca Cardozo, Witches, old and new, 1968)

Ein Volk zu knechten liegt dem Juden fern
Er hat die ganze Welt zum Freien gern

1. Nationaal-socialistische propaganda

In de Bolsjewistische hel

Bad Berka, 30-7-'41.

Jullie zijn zeker verwonderd een brief te krijgen van een onbekenden kameraad. Toch ken ik Breda, waar ik den laatsten tijd gewoond heb, tot ik in de Waffen-SS ingetreden ben. Ik geloof daarom, dat het jullie interesseeren zal, hoe het met mij gegaan is.

Nou, ik heb gevochten tegen onzen grooten vijand, den communist, in Rusland. Ik heb gevechten meegemaakt en ik ben gewond geworden. Dit is eigenlijk niet het doel van mijn schrijven, want het is erg genoeg, niet meer bij mijn goede Deutsche kameraden te zijn, om nog mee te kunnen vechten tegen dien grooten vijand. Tegen de dierlijkheid der communisten. Tegen het gemeenste menschedier, den jood. Mijn doel is, jullie te schrijven hoe de communist in werkelijkheid is.

Zoals wij die in Holland gekend hebben, was het masker er nog voor. Al was het onze groote vijand ook al. Stalin's masker is gevallen. Lenin, de jodenvriend, is op alle manieren gekenmerkt. En de jood is overvallen geworden, omdat hij zijn daden te openlijk gemaakt heeft.

499/3a 607/16

Toen ik de eerste gevangenen Russen zag, meende ik, dat het idioten waren uit een of ander gekkenhuis. Gemeen waren zij in hun gezicht, verwoed waren hun daden. Op de gemeenste manier waren zij er op ingesteld ons te doden. En dan hun gedachten. Zij dachten, dat onze pantsers van papier waren en dat wij geen van allen schieten konden. Nu, dat hebben zij ondervonden.

Het Ruswif is nog erger in het gevecht. Echt het communisme.

En nu de groote heldendaden van deze soldaten en joden. Op den terugtocht dorpen in brand gestoken 'en alles vernield, wat er te vernielen was. Gelukkig konden zij den oogst nog niet vernietigen. Dan kwamen die gemeene franc-tireurs, meestal in burger gekleed. Ook enkele joden kwamen wij tegen, in burger en bewapend met een revolver. Natuurlijk werd met hen korte metten gemaakt. Wij konden echt zien, dat jood en communist één waren en dat zouden wij nog beter ervaren.

2. Gedeelte van een brief van een Nederlandse SS'er, afgedrukt in "De Opstand" orgaan van het district N. Brabant van de NSB.

Kleio Didactica no 3 Leerlingenmateriaal, over Heksengeloof en Heksenvervolging, is een onderdeel van Kleio Didactica no 3, waarin tevens een docentengedeelte is opgenomen. Kleio Didactica 3 vormt aflevering 5, 1980 van Kleio, tijdschrift van de Vereniging van Leraren Geschiedenis en Staatsinrichting in Nederland (VGN).

Bestelling: Losse nummers van Kleio kosten f 5,—, tenzij anders vermeld. Bestelling geschiedt door overmaking van het juiste bedrag op gironummer 128701 t.n.v. penningmeester VGN te 's Gravenhage. Op girostrookje vermelden: jaargang, nummer en gewenst aantal exemplaren.

Bestelling van het leerlingenmateriaal geschiedt eveneens door storting op gironummer 128701 t.n.v. penningmeester VGN te 's Gravenhage, onder vermelding van: KD 3, "Heksengeloof en Heksenvervolging", en het gewenste aantal. De prijs bedraagt, inclusief portokosten: bij minder dan 10 exemplaren f 2,50 per ex., bij meer dan 10 exemplaren f 2,— per ex.

Herkomst van de illustraties:

Voorkant kft: J.E. Toussaint Raven, Heksenvervolging, Fibula-Van Dishoeck, Bussum 1972.

p. 2: idem

p. 4: F. King, Magie, De westerse overlevering, De Haan, Bussum 1974

p. 7: A.F. Scott, Witch, Spirit, Devil, White Lion Publishers, Londen 1974

p. 9: R. Scot, The Discoverie of Witchcraft, EP Publishing, Yorkshire 1973 (reprint).

p. 10: J.E. Toussaint Raven

p. 11: M. Bessy, A Pictorial History of Magic and the Supernatural, Spring Books, Londen 1972

p. 12: J. Schouten, Heksenwaan en heksenwaag in oude prenten, Repro-Holland, Alphen aan de Rijn, 1973³

p. 14: idem

p. 15: idem

p. 16: J.E. Toussaint Raven

p. 17: Bibliotheca Rosenthaliana, Amsterdam

p. 18: M. Bessy

p. 19: 1) K. Kwiet, Van Jodenhoed tot Gele Ster, Fibula-International, Bussum 1973

2) L. de Vries, Volk en Vaderland. Een fascinerende selectie uit de jaargangen 1939-1945, Skarabee, Laren NH 1973

Achterkant kft: M. Bessy

THE WITCHES' SABBATH

... they come riding goats

... they trample the Cross underfoot

... they are made to be baptised again in the name of the devil

... they give their clothes to the devil

then they kiss the devil's private parts behind

... and they dance in circles back to back

J. Rijken.

Eerste verwerkingsmanier: scriptie

Aangezien de teksten ook zijn samengesteld met het oog op het *leren* hoe een scriptie te maken, is bij de hiernavolgende "Handleiding voor de leerling" ervan uitgegaan dat de leerling dit zelden of nooit gedaan heeft.

De handleiding wil de leerling erop attent maken welk soort werkwijze verbonden is aan het maken van een scriptie, zonder zeer gedetailleerde voorschriften te geven. Overigens, zoveel docenten, zoveel voorschriften voor scriptie-maken.

In overeenstemming met de doelstellingen die door D. Berents zijn opgesteld, is in deze handleiding de nadruk gelegd op het volgende:

1. Het zich realiseren dat er verschillende meningen over een onderwerp bestaan. Het is de bedoeling dat de leerling bij ieder hoofdstuk opnieuw zich afvraagt welke meningen er zijn. Hierdoor wordt hij meteen gedwongen tot zorgvuldig lezen. Als de leerling er op eigen kracht niet meteen uitkomt, zou de docent hem op weg kunnen helpen b.v. aan de hand van de vragen die bij de tweede verwerkingsmanier vermeld zijn.

2. Het zich realiseren dat er gewerkt wordt met bronnenmateriaal. Eveneens per hoofdstuk moeten de leerlingen zich afvragen of de gegevens uit de eerste of tweede hand zijn, in hoeverre ze al of niet betrouwbaar zijn, welke criteria daarbij aangelegd moeten worden. Dit onderdeel zal zeker in het begin wel enige begeleiding van de docent behoeven. Na bestudering van hoofdstuk 1 zouden de opdrachten die in dit verband gegeven zijn, in groepjes of in een klasgesprek besproken kunnen worden. Hetzelfde zou men kunnen doen voor de opdrachten m.b.t. de inventarisatie der meningen en de formulering van de probleemstelling(en). Eventuele moeilijkheden bij dit alles kunnen dan weggenomen worden, zodat de leerlingen daarna geheel zelfstandig met de andere hoofdstukken aan de slag kunnen.

3. Het samenvoegen van gegevens uit verschillende bronnen tot één geheel, het niet klakkeloos overschrijven van tekstdelen.

Hiertoe is veel nadruk gelegd op het ontwikkelen van een eigen probleemstelling. De docent zou wat druk kunnen uitoefenen, opdat de leerlingen na bestudering van hoofdstuk 1 minstens proberen een probleemstelling ontwikkelen, die voor de gehele scriptie kan gelden. Op deze manier worden de leerlingen ertoe aangezet bewuster en meer gericht de teksten te bestuderen. Lukt het niet dan kan men het halverwege nog eens proberen, of het formuleren van de probleemstelling laten rusten totdat alle hoofdstukken doorgenomen zijn. Probleemstellingen zouden kunnen zijn:

— Is magie bedrijven het meest kenmerkend voor een heks?

- Is heksengeloof iets dat tot het verleden behoort of is het iets van alle tijden?
- Wat is de rol van de kerk bij de heksenvervolg?
- Hoe komt het dat men zaken die duidelijk niet bewijsbaar zijn, toch gelooft?
- Komt het heksengeloof alleen voor in maatschappijen, waar het wetenschappelijk denken nog niet erg ontwikkeld is?
- Welke invloeden hebben ontwikkelingen in de samenleving op het geloof in heksen?

Handleiding voor de leerling

Iets te weten komen over een bepaald onderwerp kan op allerlei manieren gebeuren. Doel van het maken van een scriptie is te leren hoe je over een bepaald onderwerp gegevens moet verzamelen, om dan op grond van die gegevens zelf conclusies te trekken en een eigen visie te ontwikkelen. Een scriptie moet een zelfstandig werkstuk zijn. Dit betekent dat je niet kan volstaan met het netjes op een rijtje zetten van allerlei meningen die je bent tegengekomen.

Een scriptie is een heel beperkt iets, je kan per definitie maar een onderdeel van het onderwerp behandelen. Je moet dus een keuze doen. Deze keuze doe je, nadat je eerst het een en ander over het onderwerp gelezen hebt, zodat je enig idee hebt welke kanten er aan het onderwerp zitten.

De keuze maak je door te bepalen vanuit welk gezichtspunt, vanuit welke vraagstelling je het onderwerp gaat behandelen, met andere woorden: je formuleert een doelstelling.

Daarna ga je door met het verzamelen van gegevens over je onderwerp, maar je kijkt en leest nu steeds vanuit je probleemstelling: kom je gegevens tegen die daarin passen, dan maak je daarvan aantekeningen, de rest laat je schieten. Je kijkt en leest dus heel gericht, in tegenstelling tot de eerste fase van het onderzoek, waarin je je in het algemeen oriënteert.

De probleemstelling en hoe je daarop gekomen bent (plus eventuele moeilijkheden bij je onderzoek), geef je weer aan het begin van je scriptie, in de inleiding. De lezer weet dan meteen waarover precies de scriptie zal gaan en welke vragen beantwoord zullen worden. In de hoofdstukken zelf worden dan gegevens aangedragen en ideeën ontvouwd die een antwoord vormen op die vragen. Als laatste volgt dan een conclusie, waarin een samenvattend eindoordeel wordt gegeven.

Wanneer je een probleemstelling hebt geformuleerd en vragen hebt opgesteld die in het kader van de probleemstelling beantwoord moeten worden, kan het heel

goed gebeuren dat je, verder lezend, gegevens tegenkomt die je probleemstelling onhoudbaar maken. Je moet die dan wijzigen, of misschien geheel overboord gooien. Dat lijkt vervelend, maar het grootste voordeel van werken aan de hand van een probleemstelling is dat je gericht bezig bent: je weet waarnaar je op zoek bent, het komt minder gauw voor dat je door de bomen het bos niet meer ziet, het behoedt je voor afdwalen en zijpaden inslaan.

De bronnen over hekserij die hier verzameld zijn, zijn bedoeld om je te helpen bij het leren een scriptie te maken. Er is al enig voorwerk gedaan: je hoeft niet zelf op zoek te gaan naar gegevens. Het is aan jou om een keuze te doen welke bronnen je belangrijk vindt, welke je misschien niet zal gebruiken, alles afhankelijk van je probleemstelling. De bronnen zijn verdeeld in hoofdstukken, die ieder een ander aspect van het onderwerp behandelen. Het is niet de bedoeling die je in de scriptie die hoofdstukindeling perse volgt.

Het is denkbaar dat je eerst alle bronnen van alle hoofdstukken leest en pas daarna een of meer probleemstellingen formuleert, bij de uitwerking waarvan je de bronnen uit alle of uit diverse hoofdstukken gebruikt. Overigens zal het wel zo gaan dat, als je eerst alle bronnen leest, je al lezende toch bepaalde visies gaat ontwikkelen. Noteer deze en probeer ze alvast in voorlopige probleemstellingen te vertalen.

Ook is het mogelijk dat je, nadat je hoofdstuk 1 hebt doorgenomen, een probleemstelling formuleert, die je als leidraad bij het lezen van de volgende hoofdstukken vasthoudt. Het voordeel daarvan is dat je de volgende hoofdstukken veel gericht leest, je weet waarnaar je op zoek bent.

Los van wat je kiest, bespreek van tijd tot tijd je werkwijze met je docent.

Probleemstellingen kan je alleen ontwikkelen als je alle teksten goed begrepen hebt. Hierbij moet je je realiseren dat allerlei mensen verschillende meningen hebben. Het is de bedoeling dat je deze tegengestelde meningen opspoort en probeert te verklaren waarom er zo verschillend gedacht wordt. Verder moet je natuurlijk nagaan of feitelijke gegevens die je her en der vindt, onderling wel kloppen. Als dat niet het geval is, moet je proberen ook hier voor een verklaring te vinden.

Technische verwerking

- Noteer je aantekeningen op losse blaadjes. Beschrijf alleen de voorkant, laat de achterkant leeg. Je kunt dan op een gegeven moment al je aantekeningen naast elkaar leggen, waardoor je een overzicht hebt van al je gegevens. Daarna kan je gegevens per hoofdstuk bij elkaar leggen, zonodig kan je gegevens van blaadjes afknippen en bij een ander hoofdstuk leggen.
- Vergeet bij het aantekeningen maken vooral niet om

de nummers van de bronnen te vermelden (bv 2.3; 5.2). Op deze manier is het gemakkelijker gegevens terug te zoeken als dat nodig mocht zijn. Bovendien heb je deze nummers nodig, wanneer je noten gaat gebruiken.

- Het is het handigst om (nadat je eerst alle teksten hebt doorgewerkt, aantekeningen gemaakt en probleemstellingen ontworpen hebt) alles wat in de inleiding, de hoofdstukken en de conclusie komt te staan, eerst *puntsgewijs* op te schrijven. Dit spreek je dan nog eens door met je docent, daarna ga je de scriptie pas schrijven.
- Als je de scriptie in het net schrijft, doe dit dan ook op één kant van de blaadjes. Op het tegenoverliggende blaadje (links dus) kun je dan je noten kwijt, op dezelfde hoogte als de tekst op de rechterpagina, waarbij die noot hoort. Misschien heb je nog ander materiaal geraadpleegd (bv een encyclopedie), ook daarna kun je op de linkerpagina verwijzen.
- Probeer illustraties te vinden die je argumenten kracht bijzetten. Verduidelijk dit door bij de illustraties onderschriften te geven.
- Vergeet titel (op apart titelblad) en inhoudsopgave (op apart blad) niet!

Bestudering van het materiaal

Hoofdstuk 1

1. Vraag je af wat volgens jou een heks is, en schrijf dat op.
2. Lees nu alle teksten van hoofdstuk 1, zodat je een beeld krijgt van wat men onder een heks verstonde. Welke verschillende meningen zijn er? Welke teksten horen bij welke mening? Schrijf dit alles overzichtelijk op.
3. Is datgene wat in deze bronnen staat wel betrouwbaar? De bekentenissen in tekst 1 klinken nogal kras, is deze bron betrouwbaar? Vraag je dit ook af voor de andere teksten van dit hoofdstuk. Wanneer is een bron eigenlijk betrouwbaar.
4. Je hebt je nu beziggehouden met één aspect van het onderwerp, namelijk „Wat is een heks?”. Toch kan je misschien nu al een probleemstelling voor je scriptie formuleren, vooral als je bedenkt dat heksenvervolgning niet slechts een enkele keer is voorgekomen, noch naar plaats, noch naar tijd.

Als je een idee hebt voor een probleemstelling, vraag je dan ook af wat je te weten moet zien te komen, wil je een antwoord vinden op je probleemstelling. Schrijf dit alles, voor eigen houvast, op. Lukt het je niet een probleemstelling te formuleren, lees dan een of meer hoofdstukken verder, en probeer het opnieuw.

De andere hoofdstukken

Ga per hoofdstuk op dezelfde wijze te werk als bij hoofdstuk 1 beschreven is (punt 2, 3 en 4). Maak steeds aantekeningen (op losse blaadjes).

Als je alle teksten doorgenomen hebt, moet je je aantekeningen gaan ordenen en een hoofdstukindeling ontwerpen, alles aan de hand van je probleemstelling en de vragen die je jezelf gesteld had en waarop nu een antwoord gegeven moet worden. Soms zullen aantekeningen

gen overbodig blijken, soms zullen ze niet duidelijk genoeg zijn en moet je een tekst opnieuw raadplegen. Lees voordat je verder gaat nog eens de aanwijzingen bij "Technische verwerking". Veel succes!

B. Molenkamp

Tweede verwerkingsmanier: vragen en opdrachten

Behalve als oefening voor het maken van een scriptie, kunnen deze teksten ook dienen om de leerlingen te trainen in het lezen van historisch materiaal. Deze vaardigheid houdt onder meer in dat leerlingen uit teksten:

- relevante informatie kunnen halen;
- de visie van de schrijver(s) kunnen achterhalen;
- waarden en normen kunnen openleggen;
- het probleem van de objectiviteit kunnen ontdekken;
- de complexiteit van de problematiek kunnen inzien.

Het aanleren van deze vaardigheid kan gebeuren door het beantwoorden van *probleemgericht* gestelde vragen. Hieronder vindt U per hoofdstuk een aantal vragen, die steeds tot doel hebben de leerlingen *de weg naar de problemen* te wijzen. Wellicht ten overvloede zij nog vermeld dat deze vragen de problematiek niet volledig analyseren en dat andersoortige vragen even goed mogelijk zijn.

1. Wat is een heks?

In dit hoofdstuk gaat het er vooral om dat de leerling greep krijgt op het verschijnsel heks. Hiertoe is noodzakelijk dat hij/zij uit het historisch materiaal zelf een beeld vormt van wat men in het verleden onder een heks verstond. De volgende vragen kunnen gesteld worden:

- wat was in de ogen van de mens in het verleden een heks?
- inventariseer de opvattingen over een heks;
- in de teksten zitten twee opvattingen over het heks zijn; haal deze opvattingen eruit en geef aan welke argumenten de verschillende schrijvers voor hun mening geven;
- maak zelf een omschrijving van het begrip heks en haal uit de verschillende teksten argumenten voor je mening;
- hebben heksen ook werkelijk bestaan? Zoek in de teksten argumenten voor je mening.

Verschil HAVO 4/VWO 5

De leerling van VWO 5 moet meer teksten in de omschrijving van het begrip heks verwerken. Indien de leerling van HAVO 4 in staat is uit de teksten de twee opvattingen te halen dan is dat voldoende.

2. Het heksengeloof historisch bekeken

Met behulp van dit hoofdstuk moeten de leerlingen een beeld krijgen van de rol die het heksengeloof in de verschillende eeuwen heeft gespeeld.

We kunnen denken aan de volgende vragen:

- hoe stond de omgeving ten opzichte van een heks?
- accepteerde men het hekszijn?
- welke rol speelde het geloof bij de opstelling inzake hekserij en is in de teksten met betrekking tot het geloof verschil te merken?
- de opstelling in de Oudheid is anders dan in de Middeleeuwen, verklaar dit;

3. Protesten

In dit hoofdstuk komen voor- en tegenstanders van de heksenvervolg aan het woord. Het gaat er nu om dat de leerlingen kunnen aangeven waarop de bezwaren van de verschillende mensen steunen, vanuit welk gezichtshoek men bezwaar maakt. Er moet een inventarisatie van argumenten komen, waarbij ook hoofdstuk 1 en 2 betrokken wordt.

De opdracht luidt dan:

Zet argumenten van voorstanders van heksenvervolg bij elkaar. Doe hetzelfde met argumenten van de tegenstanders. Gebruik hierbij zowel hoofdstuk 1, 2 en 3. Vergelijk nu de soorten argumenten die de voorstanders en die de tegenstanders gebruiken. Wat vinden de voorstanders belangrijk, wat spreekt de tegenstanders meer aan?

4. Aantallen en strengheid

Opdrachten:

- Op welke problemen stuit je, wanneer je een grafiek moet maken van de aantallen veroordelingen, die er in de loop der tijden geweest zijn?
- Was de doodstraf een veel voorkomende straf? Leg je antwoord uit aan de hand van cijfers.
- Zijn alle teksten in dit hoofdstuk betrouwbaar? Geef argumenten voor je mening.

5. Inquisitie

In dit hoofdstuk komt de rol van de inquisitie aan bod.

Opdrachten:

- Trevor-Roper heeft een uitgesproken opvatting over de bijdrage van de inquisitie aan de verbreiding van het heksengeloof. Omschrijf die opvatting met eigen woorden en geef met behulp van de andere teksten uit dit cluster aan in hoeverre Trevor Roper volgens jou gelijk heeft.
- Omschrijf de opvatting van Baschwitz. In hoeverre vind je deze mening betrouwbaar, dat wil zeggen berustend op de feiten? Zoek voor argumenten voor het antwoord ook naar voorbeelden van teksten uit andere hoofdstukken.

6. Waarom gelooft men in heksen?

- zoek drie redenen waarom men in heksen geloofde;
- maak met behulp van alle teksten een overzicht van de oorzaken van het heksengeloof;
- zoek uit wanneer heksengeloof het meeste voorkomt en leg uit waarom dat zo is;
- is hekserij een historisch verschijnsel, dat wil zeggen gebonden aan een bepaalde tijd? Verklaar je antwoord;
- Geef argumenten vóór en tegen voor de volgende bewering: democratische mentaliteit en heksenjacht sluiten elkaar uit.

RECENSIES

Dr. K.A.D. Smelik, *Hagar en Sara; de verhouding tussen Jodendom en Christendom in de eerste eeuwen*. Ten Have, Baarn. ISBN 90 259 4140 0 Prijs f 18.90

Hagar en Sara zijn bekend uit het oude testament als de vrouwen van Abraham: Hagar is de moeder van Ismaël, Sara's zoon is Izaäk, het kind van de belofte. De titel van het boek slaat op een tekst uit het nieuwe testament waar beide vrouwen worden genoemd in Paulus' brief aan de Galaten. Hagar verbeeldt daar de berg Sinaï, het Jerusalem van die tijd, het joodse geloof; zij is slavin met haar kinderen. Sara daarentegen verbeeldt het hemelse Jerusalem, "onze moeder" die vrij is. Zij die Christus volgen zijn als Izaäk, kinderen van de belofte. Het thema van het boek is dan ook de verhouding jodendom-christendom in de eerste eeuwen, waarbij de ontwikkeling wordt gevolgd tot ca het midden van de 5e eeuw. Tegen die tijd is door kerkelijke leiders, met behulp van wereldlijke heersers bereikt dat het jodendom, als Hagar, volstrekt afhankelijk is geworden van het christendom.

In de eerste hoofdstukken wordt ingegaan op de oorsprong van jodendom en christendom, waarbij vooral aandacht wordt geschonken aan die elementen die ten grondslag liggen van de latere controverse.

Het begin van de ontwikkeling van het jodendom stelt men gewoonlijk bij de terugkeer van het volk Israel uit de babylonische ballingschap naar Judea, in het jaar 539 v. Chr. Tot het jaar 70 n. Chr. als de Romeinen de stad Jerusalem en de tempel verwoesten speelt het joodse leven zich vooral af in het land Israel, daarna worden de joden gedwongen hun staatkundig en godsdienstig centrum te verlaten en wonen zij in de diaspora, de verstrooiing.

Zowel in de tijd vóór de verwoesting van de tempel als daarna kan men spanningen konstaten tussen de joden en de bevolking waarin zij leven. Zo bijv. in het land, de strijd met de hellenistische machthebbers en hun aanhangers, die uitmondt in de grote vrijheidstrijd onder leiding van de Makkabeeën in 165-164 v. C. Ook weten we van een kritische, soms zelfs vijandige houding ten opzichte van de joden in centra als Rome en Alexandrië in Egypte.

De kritiek die er dan bestaat op de joden en hun godsdienst kan men niet beschouwen als antisemitisme in de moderne zin van het woord, berustend op racistische of economische motieven.

Er is veeleer sprake van een culturele discriminatie. Anti-joodse gevoelens die uit de literatuur bekend zijn vormen meestal een mengsel van vreemdelingenhaat en religieuze afkeer.

Met de komst van Jezus van Nazaret en de ontwikkeling van het christendom ontstaat, aanvankelijk binnen het jodendom, een geheel nieuwe groep, die ook in het romeinse rijk een steeds belangrijker rol zal gaan spelen. Reeds in de evangeliën, de levensbeschrijvingen van Jezus in het nieuwe testament, kan men de eerste geluiden bespeuren van wat later de grote geschilpunten tussen joden en christenen gaan worden: het omstreden messiasschap van Jezus, de verantwoordelijkheid voor zijn kruisdood. Een belangrijk moment voor het uit elkaar groeien van beide groepen was ook de zich vooral onder Paulus ontwikkelende universalistische tendens: christus is niet alleen gekomen voor joden, maar ook voor heidenen. Het aandeel van de reactie van de heidense, romeinse wereld is in verhouding tussen joden en christenen belangrijk. Aanvankelijk is het jodendom "religio licita", een getolereerde godsdienst, voor de romeinen. Dat geeft hen een bevoordeelde positie ten opzichte van de christenen.

Naarmate het christendom als "tertium genus", derde soort, meer wordt geaccepteerd door de heidense omgeving worden deze samen de tegenpartij van de joden, ook al zijn er wel berichten die er op wijzen dat joden en christenen zich samen aaneensluiten onder druk van de heidense omgeving.

In de evangeliën zoekt de schrijver naar historische uitspraken om het begin van de anti-joodse gevoelens, die reeds in het vroege christendom zijn op te merken, op het spoor te komen. Over deze materie is juist in de laatste tijd zowel van joodse als van christelijke zijde, en soms ook in samenwerking tussen die beide, op theologische en historisch gebied veel onderzoek verricht. Een voorbeeld van een gezamenlijk project is de serie "The Jewish People in the First Century"¹ waarvan tot nu toe twee delen verschenen zijn; bekend zijn ook de publicaties van de israëlsche nieuwtestamenticus David Flusser². Het onderzoek en de discussies zijn nog in volle gang en door alles wat in het verleden is gebeurd ligt het behandelen van deze stof vaak op zeer gevoelig terrein. Als bijdrage tot het onderzoek vindt men in het hoofdstuk over het christendom nauwelijks nieuws. Wel geeft het een overzicht van een aantal ideeën, waarbij het verstandiger ware geweest als de schrijver zich daartoe had beperkt. Door een aantal onvoldoende toegelichte uitspraken kan hij vooral van theologische zijde wel kritiek verwachten.

Een belangrijk voordeel van dit boek is, dat de informatie die hierin wordt verstrekt bepaald niet eenzijdig gericht is of geschreven vanuit één gezichtspunt. Juist aan aspecten van de relatie jodendom-christendom die in het algemeen minder bekend zijn wordt veel aandacht geschonken. Zo is er een

hoofdstuk over de joden-christenen, die meest oorspronkelijke versie van het christendom, die staat tussen het traditionele jodendom enerzijds en het heidenchristendom anderzijds. Men vermoedt dat de meest felle aanklachten tegen de joden in het N.T. wel eens van deze groep afkomstig zouden kunnen zijn. Door moeilijkheden met zowel de joden als de heidenchristenen raakten ze geleidelijk in een isolement, vanaf de 2e eeuw spelen ze vrijwel geen rol meer.

Over de reacties van de christenen tegen de joden zijn gegevens te vinden in vroeg-christelijke bronnen. Veel minder weten we over de reacties van de joden op de ontwikkeling van het christendom, als gevolg van het feit dat in de joodse literatuur waarschijnlijk met opzet over Jezus wordt gezwezen. Voor zover er iets over hem werd vermeld zal dit door christelijke censuur of joodse zelfcensuur weer zijn verwijderd. De schaarse gegevens uit de rabbijnse literatuur laten zien dat men Jezus zag als een afvallige leerling van de rabbijnen die ter dood was veroordeeld en die men allerminst als God diende te beschouwen.

Bij de beschrijving van de houding van de christenen tegenover de joden gedurende de eerste eeuwen ziet de auteur het jaar 313, het jaar van de uitvaardiging van het Edikt van Milaan waarbij Constantijn de Grote aan de christenen vrijheid van godsdienst verleende, als een keerpunt. Tot die tijd bood het de heidenen meer voordelen om de joodse, getolereerde godsdienst te aanvaarden, dan als christen zich bloot te stellen aan vervolging. De houding van de christenen is meestal sterk apologetisch en richt zich vaak tegen "Judaïanten". Door middel van echte of verzonnen dialogen, zoals die van Justinus Martyr met de jood Trypho, tracht men aan te tonen dat de kerk nu als het "ware Israel" gezien dient te worden en men alleen door de kerk de heilige Schriften kan begrijpen. Ook de vraag naar de geldigheid van de joodse wet voor de christenen speelt een grote rol. In het eerste deel van "De Bijbel en het Christendom"³ wordt systematisch aandacht geschonken aan de relatie joden-christenen in het Romeinse rijk, zodat men daar de ontwikkeling die in "Hagar en Sara" wordt geschetst gedocumenteerd aan de hand van vertaalde bronnen kan volgen.

Na 313 gaan de anti-joodse polemieken door. Citaten uit het werk van Augustinus, Chrysostomos en de Syrische Afrahat tonen aan dat hun meningen over de joden en hun godsdienst genuanceerd zijn, soms vrij zakelijk, soms, vooral bij Chrysostomos, zeer vijandig.

Naast de kerkelijke leiders keren ook de keizers van het Romeinse rijk zich steeds meer tegen de joden. Stap voor stap worden dezen in een geïsoleerde en onderworpen positie gedrongen. Ze mogen geen overheidsfuncties bekleden, geen nieuwe synagogen bouwen, geen aanhangers voor hun godsdienst winnen. Deze ontwikkeling werd bekrachtigd in de derde aanvullingswet (novella) van Theodosius II van 438, waarin alle anti-joodse maatregelen nog eens worden herhaald.

Gezien de omvang en het kader van dit boek kan men van een zo veel omvattend onderwerp met zo veel verschillende aspecten en gevoelige kanten geen uitputtende behandeling verwachten. Zowel van joodse als van christelijke kant zullen er aanvullingen, eventueel correcties mogelijk zijn.

Toch is het een grote verdienste van de auteur dat hij de moed heeft gehad het beschikbare theologische en historische materiaal zo te ordenen, dat ieder die zich voor het onderwerp in-

teresseert het kan volgen. Door een beredeneerde literatuuropgave is verdere studie op bepaalde onderdelen zeer wel mogelijk.

Zowel docenten, studenten als leerlingen uit de hogere klassen van het VWO zullen met de hier aangeboden informatie goed aan het werk kunnen gaan.

- 1 *The Jewish People in the First Century*: ed. S. Safrai, M. Stern e.a. I, (Assen, 1974), II (Assen, 1976)
- 2 Flusser, D.: *Jezus*, Haarlem (1979)
- 3 *De Bijbel en het Christendom, Kerngedachten uit 20 eeuwen christelijke traditie*. Red. G. Stemberger. Dl 1: *Het vroegste Christendom*, Haarlem, 1978

Hanna Blok

Max von der Grün: *Hoe was het eigenlijk? Mijn jeugd in Hitler-Duitsland*. Wereldbibliotheek B.V., Amsterdam, 1980. Prijs f 24,90

In de naoorlogse westduitse literatuur geldt de in 1926 in Bayreuth geboren auteur als initiatiefnemer en theoreticus van de zgn. Gruppe '61, een stroming die zich bezig houdt met Arbeiterliteratuur.

Als zoon van een Jehova-getuige — in 1938 gearresteerd en naar het concentratiekamp Flossenbürg overgebracht — beschrijft hij zijn jeugd vanaf 1926 tot de ondergang van het Duitse Rijk in 1945. Duidelijk laat hij zien hoe moeilijk het gezin — vader schoenmakersleerling, moeder boerenmeid (zoals dat toen genoemd werd) — al voor 1929 kon rondkomen.

De familie was politiek verdeeld over het verschijnsel Hitler. Een paar ooms en een tante waren nazi, de grootvader moest van de braune Revolution niets weten en behield een kritische afstandelijkheid.

Belangrijke gebeurtenissen worden in dit boek in documentvorm, kort of verkort weergegeven. Hoe fascinerend ik het boek ook vond, mede door deze werkwijze van persoonlijke ervaringen naast officiële berichtgeving toch kan deze bespreking niet onverdeeld gunstig luiden. Hoofdbezwaar is wel het ophangen van het hele nationaal-socialisme aan de figuur van Hitler.

Nergens wordt de doelgroep voor wie het boek geschreven is — nl. de jeugd — geïnformeerd over de sociaal-economische achtergronden of over b.v. de felle controverse tussen sociaal-democraten en communisten vóór 1933.

Ook vraag ik mij af of von der Grün als zoon van een Jehova-getuige representatief is voor de doorsnee Duitser van die tijd. Bovendien komen er in dit boek ook enige historische onfeitenheden voor. D-day (blz. 216) is natuurlijk op 6 juni en niet op 6 juli. Fundamenteel in verband met zijn doelstelling n.l. het informeren van de jeugd is het navolgende. Als hij op blz. 63 de verkiezingen voor de Rijksdag van 12 november 1933 vermeldt (uitslag 95 procent N.S.D.A.P., volgens hem; 92 procent volgens Bullock), had hij veel beter het op dezelfde dag plaatsvindende referendum over het uit de Volkenbond treden van Duitsland kunnen vermelden. Dit verschaft toch een aardig inzicht in het verschijnsel democratie à la Hitler: eerst de daad, daarna de goedkeuring door het volk achteraf! Aangezien er in dit boek enige gruwelijke passages voorkomen over behandeling van gevangenen in concentratiekampen durf ik mij geen oordeel aan te meten over de vraag of aanschaf voor een schoolbibliotheek zinnig is. Mijn voorzichtige suggestie zou luiden: wél voor eindexamenklasleerlingen, zeker niet voor leerlingen uit lagere klassen.

F.R. Kat

Malmbergs nieuwe CSE-katernen Geschiedenis voor het schooljaar 1980 - 1981:

**China na de dood van Soen Jat-Sen tot de dood van
Mao Tse-Toeng (1925 - 1976)**

Koning - Kabinet - Kamers

**Met afzonderlijke edities voor
mavo en havo/vwo.**

Beide katernen zijn speciaal vervaardigd voor het centraal schriftelijk eindexamen. Daarnaast zijn de katernen ook bestemd voor het gebruik buiten de examenklassen.

In het katern China worden de veranderingen die zich in China in de 20e eeuw hebben voltrokken in een historisch perspectief geplaatst. De revoluties van 1911 en 1949 en de langzame afbrokkeling van de traditionele confucianistische maatschappij vormen kernpunten van de inhoud.

Het katern Koning-Kabinet-Kamers is samengesteld mede op basis van de Malmberguitgave Staat en Macht. Koning-Kabinet-Kamers is toegespitst op de specifieke stof die CEGES voorgeschreven heeft, en is opgezet volgens het model van de andere CSE-katernen. Daarnaast blijft Staat en Macht op de markt als een meer algemene en bredere inleiding in de Nederlandse staatsinrichting.

Koning - Kabinet - Kamers

Auteurs: K. van Dijk, drs. H. Ulrich,
mr. A.W. van der Vegt en A.L. Verhoog
Richtprijs: f 7,80
Verschijnt: augustus 1980
Mavo-editie: bestelnummer 04.5583
ISBN 90 208 4013 4
Havo/vwo-editie:
bestelnummer 04.5582
ISBN 90 208 4003 7

**China na de dood van Soen Jat-Sen
tot de dood van Mao Tse-Toeng
(1925 - 1976)**

Auteurs: K. van Dijk, drs. H. Ulrich,
mr. A.W. van der Vegt en A.L. Verhoog
Richtprijs: f 7,80
Verschijnt: augustus 1980
Mavo-editie: bestelnummer 04.5581
ISBN 90 208 3993 4
Havo/vwo-editie:
bestelnummer 04.5580
ISBN 90 208 3983 7

Tekening uit de Daily Mail, van een aantal jaren geleden als de burger, opgestoten in een tredmolen wordt door de ambtenarij gevoerd met papier.

MALMBERG

Postbus 233, 5201 AE Den Bosch,
Tel.: 073-215565

Ook verkrijgbaar via de boekhandel.

Vereniging van Docenten in Geschiedenis en Staatsinrichting in Nederland (V.G.N.)

Algemeen bestuur

DRS. J. DREWES, *voorzitter*, Bachlaan 58, 1817 GK Alkmaar, tel. 072-112015
DRS. N. BAKKER, *vice-voorzitter*, Mr. Troelstralaan 9, 1381 CR Weesp, tel. 02940-10700
G.J. VAN DER TWEEL, *1e secretaris*, Van Deventerweg 6, 6861 EW Oosterbeek, tel. 085-337018
DRS. E. BOERHOUT, *2e secretaris*, Androsdreef 14, 3562 XA Utrecht, tel. 030-617769
MEVR. H. MULKENS-HARMEYER, *penningmeester*, Hoofdweg 116, 9484 TB Oudemolen (Dr.), tel. 05923-424
J. ENGBERS, *sectie (1)*, *Pedak/basisonderwijs*, Roest 2, 5491 XX Olland, tel. 01438-3138
P.L. HENDRIKS, *sectie (2)*, *Mavo/Lbo*, Europaweg 25, 6381 KG Ubach over Worms, tel. 045-317162
DRS. H.J.P.M. KETELAARS, *sectie (3)* *Havo/Vwo*, Fluitersdreef 27, Renkum, tel. 08373-5958
MEVR. DRS. C.W.M. SCHUNCK, *sectie (4)* *Tertiair Onderwijs*, Talingsingel 64, 6883 CX Velp, tel. 085-649605
J. HARDERWIJK, *redactie Kleio*, Dorpsstraat 54, 3611 AG Cud-Zuilen.
MEVR. D.H. VERHAGEN, *Didactiekcommissie*, Wortelhaven 16, 9101 NM Dokkum, tel. 05190-4560

Bestuur sectie (1) Pedak/Basisonderwijs

DRS. C.G. VAN DER KOOY, *voorzitter-secretaris*, Winschoterweg 10, 9723CG Roodehaan (Gr.), tel. 05904-1556
DRS. R. KINGMA, *penningmeester*, Hoge Weer 3, Broek in Waterland, tel. 02903-1517
DRS. F.W.P. DIJKSTRA, Hofstraat 17 A, 9712 JA Groningen, tel. 050-181653
J. ENGBERS, Roest 2, 5491 XX Olland, tel. 04138-3138
DR. F.G.G. GOVERS, Elzenstraat 12, 5402 LR Uden, tel. 04132-64117
MEVR. M. KINGMANS, Rubensstraat 57, Groningen, tel. 050-132787

Bestuur sectie (2) Mavo/Lbo

P.L. HENDRIKS, *voorzitter*, Europaweg 25, 6381 Ubach over Worms, tel. 045-317162
MEVR. E. CONFURIUS, Reviusrondeel 185, 2902 EE Capelle a.d. IJssel, tel. 010-503046
P. DOVES, Praamstraat 32, 1503 KN Zaandam, tel. 075-161062
S. ERICH, Rysloane 15, 9283 XS Surhuizum, tel. 05123-1607
H. ZWARTVEEN, Prinses Irenelaan 51, 3832 CB Leusden, tel. 033-40879

Bestuur sectie (3) Havo/Vwo

DRS. H.J.P.M. KETELAARS, *voorzitter*, Fluitersdreef 27, Renkum, tel. 08373-5958
MEVR. P.C.D. GREVEN-DEN OUDEN, Colenso 39, 3761 GG Soest, tel. 02155-14088
DRS. L. MULDER, Trumanlaan 3, 3844 DE Harderwijk, tel. 03410-16676
MEVR. DRS. E. KARREMAN, Van Limburg Stirumstr. 13, Utrecht, tel. 030-514052
R. VELEMA, Leyenweg 8, 7957 NG De Wijk (Dr.), tel. 05224-2317
J. V.D. WERF, Julianastraat 28, 6369 BR Simpelveld, tel. 045-441239

Bestuur sectie (4) Tertiair Onderwijs

MEVR. M. KINGMANS, Rubensstraat 57, Groningen, tel. 050-132787
L.M.P.G. SMEETS, Beatrixlaan 24, 3941 EE Doorn, tel. 03430-4171
MEVR. DRS. C.W.M. SCHUNCK, Talingsingel 64, 6883CX Velp, tel. 085-649605

DR. N.J. MAARSEN, Hazelaarstraat 38, 4131 AC Vianen, tel. 03473-2749
J. BEETSMA, Zonstraat 112, Utrecht, tel. 030-522303

Didactiekcommissie

MEVR. D.H. VERHAGEN, *voorzitter*, Wortelhaven 16, 9101 NM Dokkum, tel. 05190-4560
H. VAN DUYSEN, *secretaris*, Van Baerlestr. 65 IV, 1071 AR Amsterdam, tel. 020-799976
MEVR. H. MULKENS-HARMEYER, *1e penningmeester*, Hoofdweg 116, 9484 TB Oudemolen (Dr.), tel. 05923-424, postrekening 1561752 t.n.v. penningmeester Didactiekcommissie V.G.N.
H. DE LANGE, *2e penningmeester*, Rhijnsburglaan 28, 8181 XW Heerde, tel. 05782-2516
P. DOVES, Praamstraat 32, 1503 KN Zaandam, tel. 075-161062
B. MOLENKAMP, Meerhoek 627, 5403 AC Uden, tel. 04132-64753

Onderwijsadviescommissie

DRS. H.TH. LAMBOOY, *voorzitter*, Nes 2 A, 1741 JZ Schagen, tel. 02240-4347
DRS. H. NOLLES, *secretaris*, Stevensweg 22, 2141 VL Vijfhuizen, tel. 02508-1934
K.G. VAN MANEN, Beukenlaan 34, 3927 AK Renswoude, tel. 08387-1661
DRS. E.A.J. OUDENHOVEN, Ockenburg 29, 4901 CV Oosterhout, tel. 01620-26665
MEVR. M.I. RÖDER, Peuleyen 21, 2742ED Waddinxveen, tel. 01828-6077

Afdelingssecretariaten

1440-1939 Alkmaar	G. Roos, Gerberahof 5, 1689 HW Zwaag, tel. 02292-3377
1000-1439 Amsterdam	Y. Heringa, Plantage Muidergracht 35 I, 1018 TL Amsterdam, tel. 020-252301 C. Vogels, Apeldoornseweg 31, 6814 BH Arnhem, tel. 085-454025
6500-7099 Arnhem	Mevr. W. v. Mulken, Brede Haven 37, 5211 TL Den Bosch, tel. 073-135121
5140-5499 Den Bosch	Vacant
4700-5139 Breda	Drs. A. v.d. Broek, Barrierweg 196, 5622 CP Eindhoven, tel. 040-436415
5500-5799 Eindhoven	J. Kostermans, Rembrandtlaan 61, 4462 AH Goes, tel. 01100-12844
4300-4699 Goes	Mevr. drs. C. Aenaea-Venema, Verl. Frederikstr. 9 A, 9724 NC Groningen, tel. 050-180821
9300-9999 Groningen	Mevr. J. v. Roosmalen, v. Galenstraat 68, 2518 ER Den Haag, tel. 070-468661
2200-2739 Den Haag	Vacant
1940-2199 Haarlem	J.A. Klomp, Pannesheiderstr. 80, 6462 EE Kerkrade, tel. 045-456199
6300-6499 Heerlen	Drs. S.H. Quee, Tollensstraat 1, 7471 ZD Goor, tel. 05470-4462
7440-7739 Hengelo	H.G. Wolthoff, Nynke v. Hichtumwei 66, 8915 JJ Leeuwarden, tel. 05100-21982
8400-9299 Leeuwarden	Drs. E. Koers, Veldspaatstr. 23, 6216 BM Maastricht, tel. 043-30036
6100-6299 Maastricht	P. Baardse, v.d. Helmstraat 27, 3067 HA Rotterdam, tel. 010-204915
2740-3399 Rotterdam	G. Derriks, v. Bijnkershoeklaan 351, 3527 XJ Utrecht, tel. 030-936035
3400-4299 Utrecht	Vacant
5800-6099 Venlo	Mevr. Drs. A. Goudriaan, Gerstekamp 12, 7231 BK Warnsveld, tel. 05750-23272
7100-7439 Zutphen	J. Vrielink, H. Stevinstraat 11, 3841 KB Harderwijk, tel. 03410-15288
7740-8399 Zwolle	

Op zoek naar het verleden

een nieuwe methode voor mavo/havo/vwo

Thema's deel 1

- Geschiedenis doen
- Prehistorie
- Egypte
- Grieken
- Romeinen
- Volken verhuizen

Thema's deel 2

- De Franken
- Karel de Grote
- Steden in de middeleeuwen
- Op ontdekking
- De grote verandering 1650-1850
- Techniek van 1850 tot nu
- De situatie van de arbeiders
- De maatschappij van de 19e eeuw

Kenmerken

- geschreven in de taal van de leerling
- zelfwerkzaamheid
- leerdoelomlijnde leerstof
- differentiatiemogelijkheden

Opzet verantwoording

een toelichting en een didactische handleiding bij de methode

Opzet leerlingenmateriaal per thema

leerdoelen — korte teksten afgewisseld met verwerking

Opzet docentenmateriaal per thema

deel 1: antwoordbladen — tussentoetsen — eindtoetsen

deel 2: antwoordbladen — tussentoetsen — eindtoetsen

lessuggesties — tips voor verdiepingsmateriaal, o.a. een uitgewerkt voorbeeld om lokale geschiedenis in de klas te behandelen.

Op zoek naar het verleden

Drs. M.C.J. Heijligers en S.A.J.J. Aarts

• Verantwoording	ISBN 90 01 37658 4	24 pag.	gratis
• Deel 1	ISBN 90 01 37659 2	216 pag.	f 25,00
• Docentenmateriaal 1	ISBN 90 01 37663 0	116 pag.	f 20,25
• Deel 2	ISBN 90 01 37664 9	224 pag.	f 26,00
• Docentenmateriaal 2	ISBN 90 01 37665 7	152 pag.	f 26,50

Ook verkrijgbaar in de boekhandel

Wolters-Noordhoff